

O ULOZI LJUDEVITA GAJA U ZAVRŠNOJ ETAPI HRVATSKE JEZIČNE UNIFIKACIJE

Dalibor Brozović, Zadar

U hrvatskoj povijesti, osobito u hrvatskoj jezično-književnoj povijesti, Ljudevit Gaj ima za sva vremena osigurano mjesto. Mogu se različitim očima gledati pojedine faze Gajeva djelovanja nakon hrvatskoga narodnog preporoda — Gaj je, uostalom, prilično dugo bio nazočan u hrvatskome javnom životu — ali nema sumnje da je Gaj bio glavnom pokretačkom ličnosti u samome Preporodu i u tzv. ilirskom pokretu, organiziranoj snazi Preporoda. Isto je tako nesumnjivo da je Preporod jedan od dva-tri ključna događaja u hrvatskoj povijesti, koji po važnosti zaostaje možda samo za doseljnjem na jug evropskoga kontinenta. O važnosti i vrijednosti Preporoda, dakle, jedva da može biti spora, radi se o prijelomnoj točki u društvenom, političkom i kulturnom životu hrvatskoga naroda. Izvanredna je važnost Preporoda i na jezično-književnom polju, ali u ocjenjivanju toga područja preporodne djelatnosti i, naravno, Gajeva udjela u njoj, ukorijenila su se i shvaćanja koja se ne mogu održati.

Posve je jasno da Preporod znači i znatan prijelom u hrvatskoj jezično-književnoj situaciji: ujedinio je sve Hrvate u jednoj jedinstvenoj književnosti, jednom književnom životu, i pružio je svim Hrvatima jedan jezični standard (iako u početku više idealan nego stvaran, konkretan); osim toga, Preporod je nacionalnomu jeziku osigurao znatno šire i svestranije društvene funkcije i ujedno mu dao novu, jedinstvenu grafiju. Važnost svih tih činjenica lako je uočiti kada ocrtamo stanje neposredno prije Preporoda: i tada postoji hrvatska književnost kao posebnost prema ostalim slavenskima i evropskima uopće, ali je u usporedbi s njima nejedinstvena, rascjepkana po pokrajinama, i ima dva pismena jezika, kajkavski na sjeverozapadu i novoštokavski u ostalim krajevima, s time da se oba razvijaju s težnjom ka standardizaciji, s time da su oba prilično ograničena u funkcijama, da su u obama nesređeni pravopis i grafija, a u novoštokavskome da čak djeluju tri grafije, odnosno i četiri ako dijelimo dubrovačku od dalmatinske.

Iznesena usporedba uvjerljivo pokazuje značenje i značaj narodnoga preporoda u hrvatskoj jezično-književnoj povijesti. To su sve neosporne i neusporedive zasluge, ali pažljivu promatraču neće promaću da sam u nabranjanju ispustio nekoliko momenata koji se često navode kao plodovi Preporoda. Naime, mnogi bi pojedinci kao jezične plodove hrvatskoga narodnog preporoda naveli

uvođenje štokavštine u književnost i njezin izbor za osnovicu standardnog jezika, zatim uređenje pravopisa i na koncu ostvarivanje jezičnoga jedinstva Hrvata i Srba.

Nijedna od tih tvrdnja nije točna, a najneobičnije je to što i oni koji te tvrdnje iznose, uglavnom dobro znaju činjenice i prema tomu, morali bi biti svjesni pravoga stanja stvari. Uzroci takvu dvojstvu u shvaćanjima mogu biti različiti, ali jedan će biti i podsvjestan strah da stvarna slika ne bi umanjila značenje Preporoda. To je, naravno, neozbiljna bojazan, Preporod je u povijesti hrvatskoga naroda zaista bio p r e p o r o d, i tu činjenicu ništa ne može umanjiti. Razmotrimo stoga spomenute postavke.

Preporod nije uveo štokavštinu u hrvatsku književnost, što je nesumnjivo poznata činjenica. Da, odgovorio bi zastupnik suprotnoga shvaćanja, ali prije Preporoda upotrebljavao se u literaturi prije svega arhaični dubrovački govor, a pojedini drugi pisci što su također pisali štokavski, služili su se raznim dijalektima, dok je Preporod uveo narodni štokavski govor (pri čemu se misli na novoštokavštinu). No ni u takvu obliku postavka ne postaje istinitijom, odnosno, takva bi se slika donekle slagala s razdobljima mnogo prije Preporoda, a u samo prepreporodno doba, stotinjak ili nešto manje godina prije djelovanja Gaja i njegovih suradnika, svi hrvatski pisci izvan sjeverozapadne Hrvatske, uključujući dakle i Dubrovčane, pišu jednim prilično ujednačenim novoštokavskim pismenim jezikom, bez obzira na to kakvim štokavskim dijalektom inače sami govorili, ili možda čak i bili čakavci. Jedino ozbiljnije jezično dvojstvo u tome jeziku bila je koegzistencija ikavice i ijekavice, a upravo toga dvojstva sam Preporod i nije još uklonio — to će se dogoditi znatno poslije, kao što ću to ovdje pokazati. Prema tomu, nije se moglo raditi ni o izboru štokavštine (tj. novoštokavštine) za dijalekatsku osnovicu općehrvatskoga standardnog jezika, jer je taj izbor bio izvršen već osjetno prije, i hrvatski pisci iz štokavskih krajeva, tj. iz Slavonije, Bosne i Hercegovine, (štokavske) Dalmacije s Dubrovnikom, iz Like, a također i pisci iz čakavskih krajeva (ili bar južnočakavskih), nastavljaju i nakon Preporoda pisati više-manje istim novoštokavskim jezikom kakvim su pisali i prije. Drugim riječima, radilo se ne o izboru štokavske dijalekatske osnovice, nego o izboru između dva već postojeća pismena jezika, oba u procesu standardizacije, tj. između novoštokavskoga i kajkavskoga pismenog jezika.

Nije točno ni da je Preporod uveo jedinstven hrvatski pravopis, jer je sve do konca prošloga stoljeća vladalo pravopisno šarenilo, a današnje su ortografske norme uvedene u Hrvata tek postepeno, u jednom prelaznom razdoblju što je trajalo od devedesetih godina do 1. svjetskog rata. Naprotiv, Preporod je uredio grafiju, i Gajev prijedlog hrvatske latinice ustalio se u Hrvata nakon kraćega kolebanja u pojedinostima. Već je to samo po sebi izvanredno dostignuće tako da mu nije potrebno nikakvo »dodavanje«. Poslije su hrvatsku grafiju prihvatili i Slovenci, nazvavši je prema Gaju »gajicom«, a danas se tom grafijom služe i Srbi i Crnogorci kada pišu latinicom.

I na koncu, Preporod nije ostvario jezičnoga zajedništva Hrvata i Srba. Prije svega, takvo se zajedništvo moglo ostvariti tek pošto se u Srba prihvati za jezični standard onaj narodni jezik koji je predlagao Vuk Karadžić. U tridesetim godinama prošloga stoljeća, kako je to općenito poznato, još je prilično daleka Karadžićeva pobjeda u srpskoj književnosti i javnosti. Za preporodnih

godina sam Karadžić zapravo mijenja svoju prvobitnu koncepciju koju je zastupao u početnom razdoblju svojega djelovanja (u *Srpskom rječniku* 1818. i u drugim djelima), približujući se novoštokavskom pismenom jeziku hrvatskih pisaca, osobito Dubrovčana, npr. napuštajući oblike kao *đevojka*, *čerati* i uvodeći glas *h*. Takav usavršeni Karadžićev jezik afirmira se u Srba prvo u filologiji, onda u književnosti i konačno u javnosti tek oko polovice prošloga stoljeća, dakle znatno nakon hrvatskoga narodnog preporoda, a općenito se prihvaća i postaje služben u Srbiji još gotovo dvadeset godina poslije, već nakon smrti samoga Vuka Karadžića. U Hrvata pak Preporod još ne uvodi jezičnoga standarda s dosljedno novoštokavskim tipom, nego će se razvitak u tome smjeru odvijati sve do konca 19. stoljeća, uz borbe različitih »jezičnih škola«. Na taj način, tek na prijelazu u naše stoljeće utvrdit će se i u Hrvata i u Srba dosljedno novoštokavski tip standardnoga jezika, a to je već znatno više od pol stoljeća nakon Preporoda.

* * *

Činjenice koje sam iznio nisu nipošto nepoznate, dapače, one se redovno nalaze i u udžbenicima, priručnicima, enciklopedijama i drugim tekstovima gdje se iznose shvaćanja i tvrdnje što sam ih pobijao. Protuslovlja koja otuda proizlaze, nisu, čini se, mnogo uznemirivala hrvatsku filologiju u prošlosti. Krivnja je, prije svega, u jednoj netočnoj i jednostranoj zakašnjelo romantičkoj predodžbi o hrvatskom narodnom preporodu i o Ljudevitu Gaju, ili u nekoliko takvih slika koje, ako i nisu sve u svakoj pojedinosti izravno netočne, ipak jesu jednostrane.

Zajedničko je svima tim koncepcijama da u Preporodu vide prvenstveno filološku pojavu i da ga prosuđuju prvenstveno po njegovim geslima, a gesla jednoga doba i pokreta koji ga nosi, predstavljaju uvijek radno oruđe, ne njegov cilj i historijsku zadaću, i prema tomu su vremenski uvjetovana i ograničena. Preuveličavanje filološkoga značaja i značenja hrvatskoga narodnog preporoda dvostruko je štetno: ne samo zato što se jedan vid pojavnosti predimenzionira i tako dobiva nevjerna slika nego i stoga što, dijalektički uzevši, onoliko koliko se jednomu vidu doda, toliko se drugim vidovima oduzme, konkretno političkomu, socijalnom, kulturnom, civilizacionom, idejnom i ekonomskom. Stoga je i razumljivo da u pogledima na Preporod i na tzv. ilirski pokret kao njegovu organiziranu snagu vlada stanovit ahistorizam, mitski pristup, stanovita apsolutiziranost u predodžbama.

Kao lingvist, dakle i filolog u širem smislu riječi, nipošto ne namjeravam hrvatskomu narodnom preporodu umanjivati njegova filološkoga, jezično-književnoga značenja. Ali on je ipak bio prvenstveno nacionalni preporod, jedan od niza takvih preporoda u evropskih naroda, a tek uz to, i po važnosti iza toga, bio je i jezično-književni preporod. Moderna nacija ne može funkcionirati bez izgrađena standardnog jezika, to je istina, ali Preporod je imao svoju povišnu zadaću koja je izvirala iz ekonomsko-političkog stanja hrvatskoga društva i državno-pravnog položaja hrvatskih zemalja, iz hrvatske kulturne situacije, i ta bi podloga tražila jedan nacionalni preporod sve da su Hrvati bili naslijedili iz prošlih razdoblja već gotovo općenacionalni standardni jezik, sređen u gramatičkom, pravopisnom i grafijskom pogledu. U tom bi slučaju, narav-

no, takav jedan čisto društveno-politički preporod morao potražiti mobilizacijska gesla izvan jezično-književne sfere. S druge strane, da je hrvatska društveno-politička situacija bila relativno povoljna, a da su postojali problemi samo na jezično-književnoj fronti, mogli smo bili imati i jedan više-manje čisto jezično-književni preporod, naprosto zato što pri ulazu u moderno doba, u građansko društvo, nacije nemaju vremena da čekaju na postepenu standardizaciju jezika prirodnim razvojnim putovima, ali čak ni to nije apsolutna potreba, prirodni bi razvitak najvjerojatnije bio donio bar u glavnim crtama ista rješenja koja je hrvatski narodni preporod akciono iznudio, samo što bi do njih došlo, razumije se, sa znatnim zakašnjenjem.

U konkretnom hrvatskom slučaju obje su zadaće vremenski koincidirale, i time su se automatski našle u stanovitoj međusobnoj uvjetovanosti, ali bitno je da ta uvjetovanost dviju problematika nije u samoj naravi stvari, kako je to shvaćala hrvatska filologija do najnovijeg doba.

Od starijih filoloških koncepcija o Preporodu najviše je utjecala na školske i šire javnosne predodžbe ona koju bismo mogli nazvati Šurminovom. Njezine su značajke idealistička nebriga za historijsku podlogu Preporoda, idealiziranje osobnog udjela pokretačkih ličnosti, apsolutiziranje idejnih utjecaja evropskog romantizma, isključivo gledanje iz sjeverozapadnoga hrvatskog kuta, i kao suprotnost toj uskoći, precjenjivanje širega (južno)slavenskoga aspekta, s time da se u njegovu okviru tražio još i poseban srpsko-hrvatski sektor. Sve te komponente zajedno čine jedinstvenu Šurminovu, ili točnije, šurminovsku koncepciju. Podcjenjivanje domaće historijske podloge podvrgao je kritici Fancev, tražeći dokaze za hrvatsko podrijetlo Preporoda, o čem poslije, a Fancev je kritički donekle osvjetlio i šurminovsko idealističko apsolutiziranje središnjih ličnosti Preporoda, s Gajem na čelu (ne njihovih zasluga — one su neosporne), no i sam je Fancev pri tom ostao, razumije se, na idealističkim pozicijama. Za Šurminovu je koncepciju osobito značajan stanovit »zagrebocentriizam«, da tako nazovemo to stanovište, to jest, ne samo pogled na Preporod isključivo s jezično-književne strane nego i promatranje koje polazi samo od toga što je Preporod u jezično-književnom smislu značio za kajkavske Hrvate i ne uzimajući stvarno u obzir što je značio za štokavske i čakavske, koji su se već služili novoštokavskim pismenim i donekle standardiziranim jezikom te je za njih preporodna akcija značilo prvenstveno normalizaciju njegove grafije i proširenje njegovih društvenih funkcija, podizanje njegova društvenoga statusa, uz, razumije se, prihvaćanje kajkavaca u njihovo jezično kolo.

Fancev je u svojoj poznatoj zbirci dokumenata suprotstavio Šurminovoj koncepciji svoju, nastojeći prvenstveno da svede na stvarnu mjeru one momente koje je šurminovsko shvaćanje precjenjivalo, ali to je Fanceva nerijetko odvodilo u drugu krajnost, jer polazeći također s idealističkih i romantičarskih pozicija, nije nalazio prave mjere. Tako je Fancev zanemario idejni utjecaj evropskoga, osobito njemačkog romantizma, što je poslije tek Barac donekle doveo u ravnotežu. Isto tako, Fancev s pravom zamjerava podcjenjivanje hrvatskoga aspekta u Preporodu i precjenjivanje slavenskog i južnoslavenskoga, a osobito je točno što Fancev ne nalazi kakva posebno naglašena srpsko-hrvatskog momenta u toj preporodnoj (južno)slavenskoj orijentaciji — za hrvatske je preporoditelje »ilirstvo« obuhvaćalo u prilično podjednakoj mjeri sve Južne Slavene, od Alpa do Crnoga mora, bar u načelu, programatski, iako su

u praksi momenti zemljopisne blizine, različita stupnja lingvističke srodnosti i sl. igrali stanovitu ulogu, a također i Karadžićev ugled, iako je njegovo djelovanje morala ponešto neutralizirati stvarna jezična situacija u Srbiji i u Srba uopće u tridesetim godinama. U tom je smislu, dakle, Fancevljeva kritika utemeljena, iako je u umanjivanju (južno)slavenskoga aspekta otišao unekoliko predaleko. No ni u svojem naglašavanju hrvatskoga aspekta u Preporodu Fancev nije imao prave sreće — i on je platio danak »zagrebocentrizmu«, makar to bilo i na drugi način nego u Šurmina i drugih zagovaratelja šurminovskih i sličnih shvaćanja.

Prije svega, Fancev je pošao također od jezično-književnoga programa hrvatskoga narodnog preporoda, i to gledajući također sa stanovišta sjeverozapadnoga, kajkavskog područja, i onda je tražio slične ideje u hrvatskoj prošlosti, no valja priznati da ih je tražio ipak i u drugim krajevima. Samo, nije stvar jedino u samim idejama. Ako već razmatramo jezično-književnu stranu preporodne problematike, onda je osnovno pitanje konkretnih zadaća, to jest, treba utvrditi koja su pitanja jezične standardizacije bila već riješena u razvojnim procesima prethodnih razdoblja, koja je postavio i riješio Preporod i koja su ostala neriješena i nakon njega. U tom je smislu Fancev također apsolutizirao preporodno razdoblje — kao da prije njega nije riješeno gotovo ništa, kao da je bilo samo idejâ kako bi trebalo poduzeti ovo ili ono, a sam da je Preporod odlučio sve. Naravno, ni jedno ni drugo nije točno, kao što smo već vidjeli. Jer da je bilo točno jedno ili drugo, odnos između jezika od Kačića i Reljkovića do Preporoda i jezika od Preporoda do konca 19. stoljeća ne bi smio imati nikakvih crta evolutivna karaktera, a odnos između jezika od Preporoda do konca 19. stoljeća i jezika u 20. stoljeću morao bi biti posve evolutivan. No upravo to i jesu dvije osnovne netočnosti.

Tradicionalna filološka gledanja na Preporod i njegove pokretače zapravo umanjuju vrijednost i značenje Preporoda kada jednostrano predimenzioniraju njegov jezično-književni karakter i literarne i jezičnoreformatorske ambicije njegovih aktera. Jer ako npr. Gaja svedemo samo na jezičnoga ujedinitelja i reformatora, osiromašili smo ga koliko god pretjerali u precjenjivanju same te njegove uloge. U tom i jest dijalektika stvari. Uzmimo za usporedbu Lutera, uz punu svijest o svim razlikama između njega i Gaja kao ličnosti i o razlikama između njihova čisto jezičnog djela za Hrvate i za narode njemačkoga govornog područja. Naime, ako i jest istinita tvrdnja da je Luther najvažniji i najzaslužniji pojedinac u povijesti njemačkoga standardnog jezika, ne bi bila točna obratna tvrdnja da je Lutherova jezična uloga najvažnijom komponentom njegova povijesnog lika. S time se, mislim, svatko može lako složiti.

Slično je i s precjenjivanjem (južno)slavenskoga i podcjenjivanjem hrvatskoga aspekta u Preporodu — i tako se njegova vrijednost zapravo umanjuje, jer se naglašava ona strana preporodnoga programa koja nije uspjela: — južnoslavensko jezično i narodno-političko jedinstvo nije ostvareno. U tome je također stanovita dijalektika, budući da i u tom slučaju veličanje predstavlja u stvarnosti umanjivanje. Radi se o neshvaćanju taktike i strategije u preporodnome programu: bez obzira što sami preporoditelji o tom subjektivno mislili, njihova taktička koncepcija bila je južnoslavenska, a strateška je bila hrvatska (ako je vjerovati izreci da taktiku karakteriziraju gesla, a strategiju djela). To je, uostalom, jedna vrlo originalna specifičnost hrvatskoga narodnog prepo-

roda — inače je naime normalno da strateški program bude širi od taktičkoga.

Nezadovoljstvo o tradicionalnim filološkim shvaćanjima o Preporodu rađalo je u hrvatskoj široj kulturnoj i književnoj javnosti stanovitu neodređenu i nejasnu reakciju što se povremeno uvijek iznova javljala jednim uvjetno negativnim odnosom prema jezičnim rezultatima Preporoda. Uz sentimentalnost prema »sudbini kajkavštine ili čakavštine« i razne međusobno protuslovne ideje o tome kako je i kamo trebalo usmjeravati jezični razvoj i kako dozirati elemente tronarječnoga naslijeđa i »narodnoga govora«, ta shvaćanja ili raspoloženja karakterizira nepoznavanje općih sociolingvističkih zakonitosti u jezičnim standardizacionim procesima na našem kontinentu i nepoznavanje konkretnih tendencija i rezultata u hrvatskome dopreporodnom razvitku. Drugim riječima, ta reakcija na filološka shvaćanja također je idealistička: tradicionalni su filolozi precijenili ulogu preporoditeljâ podcjenivši dopreporodna dostignuća, a apriorni kritičari čine to isto, jer smatraju da su preporoditelji mogli naći bitno bolja rješenja. U stvarnosti, osnovne su koordinate bile dane već prije Preporoda i manevarski je prostor bio prilično uzak, a zadatak je bio, prvo, provesti ujedinjenje uklanjanjem kajkavsko-novoštokavskoga dvojstva, i drugo, bitno ubrzati sve jezične i socijalne procese standardizacije. To je oboje Preporod u potpunosti i izvršio, što i jest od svega najvažnije. S druge strane, istina je ipak da u pojedinostima nisu uvijek iznađena najbolja i najfunkcionalnija rješenja, naslijeđe je npr. zaista moglo biti bolje iskorišteno, ali za to ne snose odgovornost samo preporoditelji, čak su i manje krivi nego jezični radnici druge polovice prošloga stoljeća.

Tradicionalna donedavno vladajuća filološka shvaćanja opteretila su opće poglede na Preporod, u svakom su slučaju na naše društvo više utjecala nego kritika tih shvaćanja. Stotinjak i više godina udžbenici i čitanke formiraju u javnosti poglede na Preporod, jer kad se ti pogledi jednom ponesu iz škole, ne uklanjaju ih ni činjenice koje se eventualno kasnije saznaju i upoznaju, npr. u studiju filologije. Otud začaran krug, jer novi naraštaj filologâ nisu spoznavali što su saznali, a poslije bi pojedini od njih pisali nove udžbenike i sastavljali nove čitanke s naslijeđenim koncepcijama i mitovima. Mislim da je u razumijevanju i ocjenjivanju Preporoda naša profesionalna historiografija bila možda realističnija i zrelija od profesionalne filologije, bar koliko to mogu prosuditi kao laik u historiografiji. Naravno, prosuđivanje jezično-književnoga vida u preporodnim zbivanjima nije ni u našoj povijesnoj znanosti adekvatno, ali rekao bih da je to izravna posljedica lošega naučnog servisa jezične i književne znanosti. Drugim riječima, naša je tradicionalna filologija zakazala i na polju interdisciplinarne suradnje.

* * *

Smatram da je iznēsena oštra kritika tradicionalnih filoloških shvaćanja o preporodnoj jezično-književnoj problematici zaista bila potrebna i da je stota obljetnica Gajeve smrti veoma pogodan čas za takav opći pretres. Naravno, suvremena hrvatska filologija, ni jezična ni književnohistorijska, ne pati od nedostataka protiv kojih je ovdje bila uperena oštrica. Od pedesetih godina izgrađuju se postepeno nova shvaćanja o hrvatskoj jezično-književnoj povijesti.

To je vidljivo u sve većem nezadovoljstvu književnih historičara prema kru-toj dihotomiji u povijesti hrvatske književnosti, što se izražava u recentnim studijama o periodizaciji hrvatske književnosti i u nekim teoretskim radovima, a jedni i drugi žele premostiti neorganski jaz između tzv. »starije« i »novije« literature i uvesti jednu normalnu književnu periodizaciju, s nizom razdoblja i njihovih faza, kako je to i u drugim evropskim književnostima. No ne bih se zadržavao na literarnoj problematici, mislim da je u reviziji ustaljenih pogleda lingvistički udio bio još veći i odlučniji. Osnovnu su ulogu odigrali, prije svega, sustavno Jonkeovo preispitivanje jezičnih zbivanja u drugoj polo-vici 19. stoljeća, a zatim cio niz radova jedne generacije hrvatskih lingvista okupljenih prvenstveno oko Zagrebačkoga lingvističkog kruga i oko časopisa *Jezik*. Može se reći da je danas gledanje na povijest jezične standardizacije već bitno izmijenjeno u Hrvatskoj, ali ostalo je još mnogo što valja uraditi: u činjeničnom pogledu, u teoretskim osvjetljavanjima, u usklađivanju različ-itihih vidova problematike.

Značenje Preporoda i Gajeva djela u ukupnoj hrvatskoj jezičnoj povijesti može se ispravno shvatiti samo ako tu povijest prikažemo kao niz razdoblja, od Bašćanske ploče do naše suvremenosti, a za svako razdoblje ustanovimo koje je probleme naslijedilo i koje samo postavilo na dnevni red, što je riješilo i što je ostavilo u naslijeđe sljedećemu periodu. Uz to je potrebno dati idejnu fizionomiju svakoga razdoblja i operativne formulacije zadataka. Ali još prije toga potrebno je osvijetliti čisto lingvističku, materijalnu jezičnu podlogu na kojoj su se odvijali svi ti kulturno-jezični sociolingvistički i etnolingvistički procesi, iz razdoblja u razdoblje.

Tu je koncentrirano najviše zamućenih pojmova, tu se najčešće miješaju razine i aspekti načelno različitih pojava. Zato je potrebno da iznesemo osnovne lingvističke činjenice, u najkraćim crtama, i to s dvaju unekoliko različitih stanovišta: historijsko-poredbenoga i dijalektološkoga.

S historijsko-poredbenoga stanovišta (indoeuropeističkog, slavističkoga) južnoslavenski dijalekti koji nisu ni slovenski, ni makedonski ni bugarski, tj. dijalekti na prostoru između hrvatsko-slovenske granice s jedne i srpsko-ma-kedonske i srpsko-bugarske granice s druge strane, predstavljaju u genetskom smislu jedan slavenski jezik, tj. jezik-dijasistem. To znači da se radi o jednom dijasistemu slavenskih dijalekata koji među dijasistemima potomcima praslavenskoga jezika sačinjavaju posebnu cjelinu. Za taj jezik-dijasistem nema zado-voljavajućega naziva i zato se u slavistici i komparativnoj lingvistici uopće služimo terminom »hrvatskosrpski«, ili »srpskohrvatski« — usprkos višestru-kim slabim stranama toga naziva — jer nam je ipak potrebna nekakva nomen-klaturna jedinica za taj pojam.

S dijalektološkoga stanovišta imamo na prostoru hrvatskosrpskog dijasiste-ma prvobitno pet osnovnih narječja: kajkavsko, čakavsko, zapadnoštokavsko, istočnoštokavsko i prototorlačko. Od raspada hrvatskosrpsko-slovenske zajed-nice do 12. stoljeća možemo grupirati zajedno prva tri i druga dva narječja, a onda do 15. stoljeća nastupa konvergentan razvoj obiju štokavština, s time da se zapadna udaljuje od kajkavsko-čakavskoga kompleksa, istočna od torlač-koga narječja, koje postepeno ulazi u tzv. balkansku jezičnu ligu, zajedno s makedonskim i bugarskim jezikom. Više-manje oko 15. st. nastaju u jugoza-

padnim istočnoštokavskima i jugoistočnim zapadnoštokavskim dijalektima tzv. novoštokavske inovacije, koje se onda počinju širiti na sve strane ne samo »organski« nego i preko masovnih migracija. Kao rezultat dobili smo novoštokavizirane dijalekte, istočnoštokavskog i zapadnoštokavskog podrijetla, ali prilično homogenizirane zajedničke fizionomije, dok su po strani ostali istočnoštokavski i zapadnoštokavski nenovoštokavizirani dijalekti. U tako nastaloj situaciji nije više moguće govoriti o dvjema štokavštinama, nego ili o trima ili o jednoj. Obično se čini ovo drugo.

Time je u zaista najkraćim crtama iznesena genetska podloga hrvatske jezične problematike, tj. »organskoga« stanja hrvatske jezične materije (i strukture u koju je ona organizirana). Možemo razlikovati slavenski i južnoslavenski plan, zatim zapadni južnoslavenski (dakle hrvatskosrpsko-slovenski naprama istočnomu, tj. makedonsko-bugarskomu) i konačno, hrvatskosrpski (i hrvatsko-srpski) i hrvatski plan. Zapravo, možda nikada kao u preporodno doba nije bilo toliko nejasnoća i toliko prepletanja tih jezičnih planova u shvaćanjima ljudi, ali stanovita nesigurnost i neodređenost zadržala se u tom pogledu sve do danas u pristupima i dopreporodnoj i preporodnoj i popreporodnoj problematici.

Posve su drugačija polazišta kad jeziku prilazimo ne kao interesnom objektu genetske lingvistike, nego kad u njemu gledamo komunikacioni (i izražajni) instrument stanovitoga društva, ljudskoga kolektiva, jezični instrument stanovite civilizacije. Tu se nalazimo na području sociolingvistike (u koju je, ali ne bez ostatka, uključena i etnolingvistika). Radi se, na nižoj razini, o fenomenima pismenoga ili literarnoga jezika (oni se razlikuju po funkcijama i uporabnim sferama), a na višoj razini o fenomenu standardnoga jezika. Za definiciju standardnoga jezika bitno je da je on autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje pošto se jedna etnička ili nacionalna formacija, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom koji je dotad funkcionirao samo za potrebe etničke civilizacije.

Standardni jezik ne može nastati nego na nekakvoj organskoj jezičnoj podlozi, on mora od kakva dijalekta pozajmiti glasove, oblike, naglaske, osnovna sintaktična i tvorbena pravila, osnovni leksički fond. Sve te elemente zajedno zvat ćemo *d i j a l e k a t s k o m o s n o v i c o m* standardnoga jezika. Oni su jedino što standardni jezik ima zajedničko s organskim idiomima, s onima kojima operira genetska lingvistika. Ali ti elementi nisu ono čime standardni jezik postaje ono što jest, njemu je potrebna i civilizaciono-jezična *n a g r a d n j a*, tj. norma, pismo, grafija, pravopis, intelektualni rječnik, stručna terminologija, funkcionalni stilovi, polivalentna frazeologija, struktura rečeničnoga perioda, nove jezične navike, itd., itd.

Idiomom bez tih komponenata, dakle i samom dijalekatskom osnovicom nekoga standardnog jezika, mogli bismo zadovoljiti samo potrebe jedne primitivne agrikulturne ekonomike i jedne folklorne duhovne civilizacije, mogli bismo se izražavati o glavnim meteorološkim pojavama, o osnovnim fiziološkim funkcijama, i sl. No s druge strane, sama civilizaciono-jezična nadgradnja, bez dijalekatske osnovice, ne bi uopće mogla funkcionirati kao ljudski idiom ni na kojoj razini — radilo bi se naime samo o nepovezanim fragmentima.

Očito je da je ta problematika veoma složena. Podrobno je izlažem i analiziram u knjizi *Standardni jezik* (Zagreb 1970). No iz dosad iznesenih postavaka jasno je da genetska lingvistika i sociolingvistika ne mogu imati iste kriterije za definiranje objekata kojima operiraju. Genetska lingvistika (historijsko-komparativna i dijalektološka) grupirat će dijalekte u narječja, davat će pojedinomu idiomu »rang« narječja ili jezika (tj. dijasistema dijalekata), grupirat će dijasisteme u jezične porodice, i sl., operirajući pri tom isključivo glasovnim, gramatičkim i osnovnim leksičkim osobinama pojedinih idioma i ne obazirući se na eventualne elemente jezične nadgradnje, ne uzimajući u obzir funkcionalni status pojedinoga idioma (tj. radi li se o dijalektu papuanskog plemena, koji zadovoljava jedan gotovo paleolitski tip društva, ili o kojem od visokorazvijenih tzv. svjetskih jezika), pa čak, bar u načelu, ne obazirući se ni na odnos između idiomâ i ljudskih kolektiva koji su njihovi nosioci. Naprotiv, sociolingvistika se zanima (uz neke svoje ovdje za nas nevažne zadaće) upravo temama smo ih isključili iz gonetskolingvističkog interesa, a jezične osobine organskih idioma (pa prema tomu i dijalekatskih osnovica jezičnog standarda) ostavlja više-manje izvan svoje interesne sfere.

Otud možemo zaključiti da su moguća nepodudaranja u opsegu pojmova jezik-dijasistem i standardni jezik. Npr. dijalekti na uporabnom području standardnoga francuskog jezika pripadaju dvama samostalnim romanskim dijasistemima, francuskom i provansalskomu. Ili obratno, Armenci se služe dvama prilično različitim standardnim jezicima, istočnoarmenskim i zapadnoarmenskim, no dijalekti koji su tim standardima dali osnovice, pripadaju ipak istomu dijasistemu. Kad se pak u tu problematiku unese još i odnos između ljudskih kolektiva i idiomâ, ona se mnogostruko uslužnjava.

Osobit je opet slučaj kada dva ljudska kolektiva (u novije doba obično dvije nacije) počnu izgrađivati standardne jezike uzimajući za dijalekatsku osnovicu jezični materijal koji pripada ne samo istomu dijasistemu (kao što je to u armenskom slučaju) nego i više-manje istomu dijalekatskom tipu u okviru toga dijasistema. Hrvatsko-srpska jezična situacija odgovara toj slici. Dijakronijski različitu, ali sinkronijski istu sliku imat ćemo kada jedan kolektiv, obično mlađi, preuzme od drugoga gotov standardni jezik pa ga od toga časa oba kolektiva razvijaju dalje nezavisno jedan od drugoga. To je američko-engleski slučaj.

Što se tiče genetskolingvističkih kriterija, u primjerima kao što su hrvatsko-srpski i anglo-američki nema u standardnom jeziku krupnijih razlika u pogledu organske jezične supstancije i strukture, a to je jedino što taj tip lingvistike zanima, jer se problemi civilizaciono-jezične nadgradnje nalaze izvan historijsko-poredbenoga interesa. Za tradicionalnu slavistiku i germanistiku u tim slučajevima nema dakle posla. Ali sa sociolingvističkog stanovišta stvari stoje drugačije, jer se sociolingvistika i zanima prije svega upravo za nadgradnju. U tom su smislu moguća dva pristupa. U materijalnom pogledu, s obzirom na to da su razne civilizaciono-jezične nadgradnje naslojene na više-manje istu organsku osnovicu, možemo govoriti o konkretnim realizacionim varijantama jednoga apstraktnog modela standardnoga jezika. S druge pak strane, budući da je taj model samo apstrakcija i da nadgradnja i osnovica ne postoje same za se, nego žive i funkcioniraju samo u jedinstvu, onda su jedino realizacione varijante u funkcionalnom pogledu konkretni standardni jezici. Razumije

se, terminologija je u ovoj problematici teško dostupna s tradicionalnih polazišta, ali tomu nema lijeka: ona samo odražava složenost i mnogostranost stvarnosti.

Pojedinačne jezične komponente osnovice i nadgradnje ovdje su već izložene, a objašnjen je također i genetskolingvistički i sociolingvistički pogled na njih. U tom svjetlu možemo razumjeti o čemu se stvarno radi kada je riječ o izgrađivanju jezičnih standarda na novoštokavskoj dijalekatskoj osnovici. Nesnalaženje tradicionalne filologije prikazao sam u prva dva odjeljka, a u prvome sam ujedno iznio što se zapravo događalo u prvoj polovici 19. stoljeća, kada u tridesetim godinama kajkavski Hrvati prihvaćaju i usavršavaju već postojeći hrvatski novoštokavski pismeni jezik, kojim se ostali Hrvati služe već osamdesetak godina i koji se već nalazio u procesu standardizacije, a nezavisno od toga, počinje u drugom desetljeću Vuk Karadžić izgrađivati za Srbe jezični standard također na novoštokavskoj osnovici, no ne naslanjajući se, bar u načelu, ni na kakvu prethodnu pismenost.

U tim je činjenicama sadržano sve što je osnovno da se ocijeni značaj i značenje i Gajeve i Karadžićeve jezične djelatnosti, ali potrebno je podcrtati dva bitna vida u nadgradnjama što su na novoštokavskoj osnovici izrastale u Hrvata i Srba: ne samo da se u prvih nakon Preporoda u tridesetim godinama i u drugih nakon prihvaćanja Karadžićeva projekta sredinom stoljeća nadgradnja razvila u dva nezavisna procesa, što je prilično očito, nego su i same startne točke bile tim procesima posve različite. Vuk Karadžić počinje od samoga temelja, smatrajući takvim temeljem organsku novoštokavštinu u svojoj vlastitoj selekciji i stilizaciji. Na toj je podlozi onda trebalo izgrađivati nadgradnju, iskorišćujući njezine vlastite potencijale i pozajmljujući iz suvremenih evropskih standardnih jezika, ali ne oslanjajući se na srpsku i rusko-srpsku crkvenoslavensku pismenu tradiciju. Naravno, to je bio samo program, a u praksi je Karadžić ipak uzimao i iz tih vrela, posredno i neposredno, i to više nego što se danas obično misli, no time nipošto ne želim umanjivati njegovih zasluga za stvaranje standardnoga jezika u Srba. Naprotiv, te činjenice podižu Karadžićevu cijenu u srpskoj općekulturnoj povijesti: on iz taktičkih razloga nije smio priznati da je gdjekad bio primoran zgrabiti iz vrelâ koja su njegovi protivnici nudili kao jedina moguća i prihvatljiva, no da toga uopće nije činio, naškodilo bi srpskoj jezičnoj kulturi i usporio njezin razvitak. Nije pak ozbiljno ako tko danas doslovno shvaća programe jednoga prošlog doba bez obzira na prvobitnu motivaciju. Što se tiče Hrvata, startna točka za nadgrađivanje modernoga standarda imala je i drugi karakter i drugačiju, skromniju važnost. Prije svega, novoštokavski hrvatski pismeni jezik imao je već vremena da u razdoblju od polovice 18. stoljeća do tridesetih godina prošloga postigne stavovitu standardizaciju. On je dakle već posjedovao neke elemente nadgradnje, jer s preporodnim razdobljem počinje samo njegova historija u svojstvu opće-hrvatskoga standardnog jezika, ali ne i historija njegove opstojnosti: ona se započela sedam-osam desetljeća prije.

No to nije sve — sam hrvatski novoštokavski jezik, obrazovan sredinom 18. st. kao pismeni jezik većine Hrvata i na većem dijelu narodnoga područja (tj. u krajevima što su u dijalekatskom pogledu čakavski ili štokavski), naslijedio je u nadgradnji tekovine višestoljetnoga prethodnog pismenoga razvitka. A to znači da je imao i svoju prehistoriju i da se puna i prava narav

Preporoda može shvatiti samo ako postupno razmotrimo sve faze te prethistorije kao i sam razvoj od polovice 18. stoljeća, kako sam najavio na početku ovoga odjeljka.

* * *

Sva hrvatska književno-jezična povijesna istraživanja opterećena su jazom koji tobože rastavlja jezičnu i književnu povijest na dva nepremostivo nezavisna i nepovezana dijela — prije Preporoda i nakon Preporoda. Škola je taj jaz usadila i u opću svijest i on je postao nekom hrvatskom specifičnosti, za razliku od većine drugih evropskih nacionalnih književno-jezičnih povijesti. No toga jaza nije uopće bilo — naša se književno-jezična povijest dijeli u nekoliko ravnopravnih perioda, i svi prijelazi iz jednoga razdoblja u drugo podjednako su važni. Zapravo, kada bi baš trebalo uzeti da je jedan od tih prijelaza relativno najvažniji, onda to ne bi bio onaj sredinom tridesetih godina prošloga stoljeća, nego prije prijelaz u polovici 18. stoljeća, jer razdoblja prije njega čine prethistoriju standardnoga jezika u Hrvatâ, a razdoblja nakon njega njegovu historiju.

Povijest hrvatske pismenosti možemo podijeliti u sljedećih šest razdoblja koja obuhvaćaju sav razvoj od primanja pisma do konsolidacije suvremenoga jezičnog standarda:

1. *razdoblje* — srednjovjekovna pismenost, razvoj od prihvaćanja glagoljice do konca 15. stoljeća, prevlast čakavštine.

2. *razdoblje* — ravnoteža čakavskoga, kajkavskog i štokavskog narječja, razvoj pokrajinskih književnosti u 16. stoljeću, nastanak dvaju kompleksa: sjeverozapadnoga (sjeveročakavsko-kajkavskog) i jugoistočnoga (južnočakavsko-štokavskog).

3. *razdoblje* — prevlast štokavštine na jugoistočnom kompleksu, umnažanje pokrajinskih književnosti u 17. stoljeću i u prvoj polovici 18. stoljeća.

4. *razdoblje* — ikavska i ijekavska novoštokavština kao jedini pismeni jezik na jugoistočnom kompleksu, počeci njegove standardizacije i njegova utjecaja na sjeverozapadni kompleks u drugoj polovici 18. st. i u prvim desetljećima 19. stoljeća.

5. *razdoblje* — hrvatski narodni preporod, postupno uklanjanje ijekavsko-ikavskog dvojstva, borba raznih koncepcija o optimalnom tipu novoštokavštine i borba s ostacima jezičnoga regionalizma, pomak u fizionomiji novoštokavštine na razmeđu 19. i 20. stoljeća.

6. *razdoblje* — razvoj u 20. stoljeću: konsolidacija standarda, prividno pravopisne oscilacije, rađanje novokajkavske i novočakavske dijalektalne književnosti.

Ta se periodizacija zasniva prvenstveno na razvojnim parametrima u užem jezičnom smislu, tj. na evolucionim i neevolucionim promjenama materijalne osnovice pismenoga jezika i, s time u vezi, na pojavama koje, veoma uvjetno, možemo nazvati razvojem jezične norme. No u tu se periodizaciju potpuno uklapaju i druge pojave koje su najuže povezane s razvojem pismenoga jezika, iako su u načelu o njemu neovisne. Mislim tu na problematiku

pisma, grafije i pravopisa s jedne i na frazeološko-terminološku nadgradnju s druge strane. Naime, moguća je promjena pisma ili reforma grafije ili pravopisa a da se u jezičnoj materiji i normi ništa ne izmijeni, za što sve imamo primjerâ u povijesti pojedinih standardnih jezika. Isto tako, i pri regionalnoj razdrobljenosti pismenoga jezika i uz odsutnost norme moguće je izgrađivanje frazeologije i bogaćenje rječničkoga fonda, uključujući terminologiju. Tekovine s toga područja lako se u predstandardnom doba preuzimaju iz jedne pokrajinske književnosti u drugu i ujedno ih i kasniji standard lako nasljeđuje. No ponavljam, oba ta niza elemenata mogu se svojim razvitkom potpuno uklopiti u izloženu periodizaciju, kako će se to ovdje i pokazati.

Pojedini od iznesenih perioda dijele se u dvije ili više faza, koje će također biti prikazane, a gdjekad je unekoliko i teško odrediti kojemu bi periodu bolje pristajala kakva prelazna faza; tako npr. devedesete godine prošlog stoljeća i razvoj u našem stoljeću do 1. svjetskog rata imaju značajke i petoga i šestog razdoblja. Ipak pretežu crte 5. razdoblja i mi ćemo tih četvrt stoljeća u njemu obraditi, a šestim se razdobljem nećemo baviti.

Potrebne su još samo dvije napomene. Nas ovdje zanima povijest hrvatske pismenosti s društvenojezičnog i kulturnojezičnog stanovišta. Radi se dakle o historiji jezika strukturiranoj prema sociolingvističkim mjerilima. Prema tomu, historijat književnosti ne ulazi u našu temu — literarni su kriteriji drugačiji i gdjekad je kakav književno bogat period sa sociolingvističkoga stanovišta manje važan od kojeg drugoga što bi dobio mnogo slabiju literarnu ocjenu. No sama naša periodizacija ne odudara mnogo od literarne u čisto tehničkom smislu. I drugo: izvan polja našega interesa mora ostati i organski jezični razvoj, iako, prilično slučajno, periodizacija takva razvitka ne bi bila u hrvatskom slučaju nesumjerljiva s našim temeljnim vremenskim odsječcima. Mi se dakle na ta dva vida jezične povijesti — literarni i organskojezični — nećemo osvrtni ukoliko za to nema potrebe po sociolingvističkim kriterijima.

*

Prvo razdoblje (9. do 15. stoljeće). — U ovom prvom i kudikamo najdužem razdoblju imamo barem tri faze, koje možemo posve udobno podijeliti prema uporabi pisama: u prvoj fazi jedno pismo, u drugoj dva, u trećoj tri različita pisma. Svaka je od tih faza postavljala na dnevni red nova pitanja, te rješavala jedna, a druga ostavljala u naslijeđe idućoj fazi.

Na samom se početku postavilo najosnovnije pitanje: svoj ili tuđi jezik. No potrebno je taj problem precizirati, i to u dva smisla: što tada (to jest, još uvijek u drugoj polovici prvoga tisućljeća naše ere) znači svoj jezik, i za kakvu uporabu tada uopće dolazi u obzir izbor? Prije svega, u 9. stoljeću jezična fizionomija slavenskih dijalekata još je uvijek takva da na svakom slavenskom terenu dolazi u obzir svaki slavenski idiom kao uvjetno »svoj«. Prema tomu, u 9. st. (a i u 10. također) ćirilometodski crkvenoslavenski jezik mogli su Hrvati prihvatiti kao svoj čak i u njegovu gotovo kanonskom obliku kakav im je bio stigao. Treba imati u vidu da pri gotovu pismenom jeziku, makar i ne bio posve domaći, nikomu nije mogla doći ni pomisao da počne iz temelja izgrađivati pismeni jezik na kakvoj domaćoj dijalekatskoj osnovici. Osim toga, s prihvaćanjem jezika automatski je prihvaćeno i pismo. S obzirom na to da

se nova tekovina u nas veoma brzo ukorijenila, neshvatljivo bi bilo da je tko odbaci i počne pisati »narodnim jezikom« i latinicom — takva odluka naprosto ne bi bila u duhu onoga doba, jer bi odbacivanje crkvenoslavenskog jezika i glagoljice moglo značiti samo primanje latinice i latinskoga jezika (za kojim bi za neko vrijeme slijedio na nešto nižoj razini talijanski). Češki razvoj nije vjerojatan u Hrvata: u Češkoj se crkvenoslavenski i glagoljica nisu bili čvrsto ukorijenili, Češka nije bila na granici svijeta gdje je crkvenoslavenski u kompaktnoj uporabi, i Česi su mogli napustiti nešto što je bilo samo pokušaj, prijeći na latinicu i početi pisati jezikom na vlastitoj dijalekatskoj osnovici, s preuzetima samo nekim relativno površnim ali dragocjenim elementima crkvenoslavenske jezične nadgradnje (što sve ne znači da je taj proces tekao glatko i da nije bilo i kasnijih pokušaja glagoljske i crkvenoslavenske obnove, uz hrvatsku pomoć). Drugo glagoljsko područje nalazilo se u Bugarskoj i osobito u Makedoniji, no za Hrvate nije bio vjerojatan ni makedonski razvoj: i tamo se glagoljica bila manje ukorijenila nego u Hrvata, grčko je pismo bilo pod rukom, a u grčkom svijetu nije bilo neobično (kao u rimskome) da se stvori nacionalno pismo dodajući grčkomu pokoje slovo iz drugoga, starijeg nacionalnog pisma (koptsko-ćiriliska analogija gotovo je potpuna u odnosu prema demotskom pismu i glagoljici). Drugdje u slavenskom svijetu glagoljica nije bila problem: k Slovencima i Zapadnim Slavenima (izuzev Čehe) gotovo da i nije bila stigla, Srbima i Istočnim Slavenima došla je već pobjednička ćirilica, vrlo rano.

Drugo je pitanje u kolikom je uopće rasponu u 9. st. slobodan izbor jezika. Tu imamo tri sloja. Na razini etničke civilizacije svaki tadanji evropski etnos govori dijalektima svojega idioma i tu se, u carstvu potpune nepismenosti, i ne postavlja pitanje pisma ni pismenoga jezika. Na višoj razini potpun je monopol latinskoga jezika, on će čak i u sferi bizantske civilizacije imati stanovit položaj (uz grčki, odnosno crkvenoslavenski), a o rimskoj da i ne govorimo, tu je jedino pitanje koliko je funkcionalnih »katova« na toj višoj razini. No između najvišega i najnižega sloja postoji jedan uži ili širi srednji sloj i samo je na toj razini dolazilo u obzir pitanje jezika. Tu su za određene srednje društvene funkcije i skromnu pismenost bila moguća dva rješenja: jezik tuđi ili svoj (zaista svoj ili »svoj« u onodobnom već opisanom relativnom značenju, koje je, uostalom, vrijedjelo ne samo za Slavene). Izbor svojega (ili »svojega«) jezika uglavnom je osiguravao jezično-etničko održanje u kasnijim epohama, prihvaćanje tuđega jezika na srednjoj razini moglo je značiti njegovo rasprostiranje i na nižu razinu, dakle jezičnu asimilaciju, ili se stvorila ravnoteža koja je mogla trajati do Reformacije ili do epohe nacionalnih preporoda (više-manje u 19. st.). Naš kontinent daje primjere za sva tri rezultata. Treba još napomenuti samo da pitanje liturgijskog jezika nije u rimskoj sferi pripadalo srednjoj uporabnoj razini — u tom je pogledu Hrvatska bila neobičnom iznimkom.

*

Pošto je izloženim bitnim početnim rješenjima stvorena jedna određena situacija, započela je prva faza prvoga razdoblja i trajat će negdje do polovice 12. stoljeća. Riješeno je bilo što, sada se postavilo pitanje kako. To znači, da li će se crkvenoslavenski jezik amalgamizirati s »narodnim« govorima,

ili će se kanonizirati i to ne samo u liturgijskoj uporabi. To je veoma važno pitanje. U Rusa je do završene amalgamizacije došlo veoma kasno (jer je proces bio veoma spor), ali još uvijek dovoljno rano da kristalizacija takva amalgama na ruskoj osnovici dade u eposi ulaska u kapitalističko društvo moderan standardni jezik. U Srba je amalgamiziranje bilo također sporo, zatim je došla stagnacija pod Turcima, pa prekid izazvan uvozom ruskocrkvenoslavenskoga jezika, nakon čega je počeo proces nove amalgamizacije, no za nju više nije bilo vremena pa je radikalno odbačena. Makedonski, bugarski, ukrajinski i bjeloruski razvitak imaju također svaki svoje specifičnosti, no na njima se nećemo zadržavati, nama je bio potreban samo primjer da se vidi što se u Hrvatâ nije dogodilo. U nas nije došlo do kanonizacije koja bi mogla usporavati izgrađivanje amalgama, jer nije bilo nacionalne ortodoksne crkve i njezine autokefalne hijerarhije koje bi bile u stanju provesti kanoniziranje. S time u vezi, uporabni sloj srednje razine u Hrvatâ je bio tanji, a na višoj razini suvereno je vladao latinski, dok je u sferi bizantske civilizacije i na višoj uporabnoj razini, uz tanak grčki i latinski sloj, funkcionirao i crkvenoslavenski jezik, što je samo pomagalo kanonizaciju. Na isti se način ni glagoljica nije kanonizirala, nego se relativno brzo razvijala, postajala praktičnija, elastičnija pa čak i vizualno sve manje egzotična u mozaiku evropskih pisama.

U ovoj se prvoj fazi prilično brzo razvija amalgam hrvatskokrkvenoslavenskog jezika i čakavštine. U pojedinim funkcionalnim uporabama omjer komponenata varira, ali opća se fizionomija relativno brzim tempom sve više ustaljuje. Amalgamizacija je dakle započela ranije i napredovala brže i intenzivnije nego u drugih Slavena što su upotrebljavali crkvenoslavenski jezik. Da su se u cijelom prvom razdoblju nastavili procesi iz njegove prve faze, mi bismo negdje pri koncu 15. stoljeća imali onakav iskristaliziran amalgam na čakavskoj osnovici kakav su Rusi imali potkraj 18. st. na srednjoruskoj (moskovskoj) osnovici, i *mutatis mutandis*, on je u 16. st. mogao postati općehrvatskim standardnim jezikom (razumije se, apstrahiram tursku invaziju). Po svojoj genezi, to bi bio standardni jezik ruskoga tipa, a funkcionirao bi, opet *mutatis mutandis*, poput onodobnoga francuskog i nekih mediteranskih romanjskih standardnih jezika.

Treba imati u vidu da je čakavsko-hrvatskokrkvenoslavenski amalgam jedini hrvatski pismeni jezik u prvoj fazi, i glagoljica jedino pismo — latinicom se piše samo latinski. Drugim riječima, sve što se piše, namijenjeno je svojoj hrvatskoj čitalačkoj publici (koliko god bio skroman opseg i uvjetan karakter toga pojma za ono doba). Ne smijemo prenositi predodžbe iz kasnijih razdoblja nakon 15. stoljeća u ovo doba — u prvome razdoblju, i osobito u prvoj njegovoj fazi, područje glagoljskoga pismenoga jezika nije bilo ograničeno na širi ili užu kvarnerski krug (da tako nazovem taj teren) kako je to bilo u kasnijim stoljećima. Što imamo malo materijalnih potvrda za uporabu glagoljice izvan širega kvarnerskog područja (*grosso modo* trokut Zadar—Istra—Pokuplje), razloga su bar tri: 1) tip civilizacije na tom terenu omogućivao je uporabu pismenoga jezika više nego u drugim krajevima, i društveno-političke prilike bile su povoljnije, 2) užu kvarnerski krug nije stradao od Turaka i manje je materijala uništeno, i 3) pošto u nekim krajevima stanovita pismenost iziđe iz uporabe, pisani spomenici tendiraju da se presele tamo gdje ta pismenost još živi (to vrijedi, naravno, za svaki takav slučaj u svijetu).

Malobrojnost materijalnih ostataka, ili čak njihova odsutnost, ne mogu dakle biti dokazom. Ali zato imamo posrednih dokaza u pozitivnom smislu. To su s jedne strane pojedina svjedočenja o nekadanjoj uporabi glagoljice, zabilježene predaje o tom i sl., a s druge strane činjenica da je filologija za neke ćiriliske i latiničke spise dokazala kako su prepisani iz glagoljskih predložaka, ili da neki kvarnerski glagoljski spisi pokazuju jezične utjecaje iz drugih krajeva za koje nemamo potvrda o upotrebi glagoljice. Osim toga, pri izgrađivanju zapadne (hrvatsko-bosanske) ćirilice, o kojoj će poslije biti riječ, posve su vidljivi tragovi glagoljskog modela (brojna vrijednost slova, njihov duktus u pojedinim slučajevima, modus uporabe, izbor slova koja će nestati iz inventara, čak i pojedina glagoljska slova zabunom unesena u ćiriliske tekstove, itd.). Sve to ne bi bilo moguće da nije postojao glagoljski supstrat na području gdje se poslije upotrebljavala zapadna ćirilica.

*

Druga faza prvoga razdoblja započinje sredinom 12. stoljeća. Tada Hrvatima stiže ćirilica i zauzima terene na kojima je uporaba glagoljice, do tada jedinoga hrvatskog pisma, bila ograničena uglavnom na ljude koji sami aktivno pišu hrvatski, a nije bilo »publike«. Ćirilica se proširila u današnjoj srednjoj i južnoj Dalmaciji s dubrovačkim područjem, u današnjoj zapadnoj Hercegovini, u Bosni i u Slavoniji. Novo je pismo stvorilo na tim područjima i kakvu-takvu »publiku«. Tako je došlo do prve hrvatske dihotomije u pismenom jeziku, s dvjema čitalačkim »publikama«: jedna koja se služi pretežno ili isključivo glagoljicom, druga ćirilicom. Granična linija išla je otprilike od Šibenika ravno na sjever, na najsjeverniju hrvatsku točku, s time da je s obiju strana te granice bio prelazni pojas s koegzistencijom pisama. Kajkavsko je područje bilo tom linijom presječeno, ali na tom su terenu oba pisma ionako imala najnižu frekvenciju uporabe (ona se ravnomjerno snižavala s povećavanjem udaljenosti od jadranskoga pojasa).

Ćirilica je Hrvatima stigla iz Srbije, Zahumlja i Duklje, u oblicima kakvi su se na tim terenima bili razvili. To znači da se ćirilsko pismo u času kada stiže Hrvatima nije osjetnije razlikovalo od onoga u drugim slavenskim zemljama, ali se poslije razvilo u posebnu vrstu ćirilice, isprva pod glagoljskim, zatim pod latiničkim utjecajem (latinskim, talijanskim), a znatan je bio i originalni vlastiti razvitak. Provenijenciju zapadne ćirilice dokazuju paleografski razlozi, no i izričita svjedočenja o srpskom podrijetlu, o čem je u Bosni bila živa predaja još za Divkovića, u Slavoniji još kasnije za Reljkovića. Veza s istočnom ćirilicom nije prekinuta (trgovačka i pravna prepiska, poslije utjecaj crkvenog uzusa kod migracionoga pravoslavnog pučanstva, zbivanja za Reformacije, gdjekad i tipografski razlozi), no za domaću uporabu i domaću publiku ćirilica se u Hrvatskoj i Bosni izgradila u pismo u strukturnom pogledu prema istočnoj ćirilici samostalnije nego što su bile pojedine vrste latinskoga pisma jedna prema drugoj.

U jezičnom pogledu vlada u drugoj fazi na uporabnom području glagoljice čakavština sa smanjenim udjelom hrvatskokrkvenoslavenskih elemenata, izuzev unekoliko funkcionalne stilove (»žanrove«) vezanije uz crkvenu djelatnost, a na ćirilskom uporabnom području koegzistiraju štokavština i južna čakav-

ština, ali s jakim utjecajima sjeveročakavsko-hrvatskokrkvensoslavenskog amalgama, koji je svoje tekovine nadgradnje uspio prenijeti na ćirilsko područje, kako se to jasno vidi i u latinskoj i u ćirilskoj pismenosti treće faze, i na drugi način, još jasnije, u pismenosti i književnosti drugoga razdoblja u Dalmaciji, Dubrovniku i još kasnije u Bosni. S kajkavskoga terena nemamo podataka, hrvatska je pismenost morala biti tako uska da nije zahtijevala posezanje za domaćim govorom i pojedinci su se mogli potpuno oslanjati na južnije krajeve što se tiče jezika, ali u samu opstojnost te pismenosti ne treba sumnjati, jer jezična fizionomija kajkavskoga pismenog jezika u drugom razdoblju (16. st.) pokazuje nazočnost srednjovjekovne nadgradnje (frazološki i leksički elementi), koja ne može biti u cjelini onodobni uvoz s juga.

Druga je faza postavila na dnevni red dvojstvo pisama i narječjâ: glagoljica i zapadna ćirilica, čakavština i štokavština, ali zbog uznapredovala organskog razvitka naziru se već i opreke između južne čakavštine na ćirilskom području i sjeverne na glagoljskome. Dvojstva u pismu druga faza nije riješila, a nije ni mogla riješiti. Ako i ostavimo po strani izvanjezične (društveno-političke, ekonomske, civilizacione, crkvene i slično) okolnosti, koji sigurno nisu bile povoljne, ćirilica je Hrvatima stigla u nezgodan čas: prekasno da bi mogla ozbiljno prijeći vertikalnu granicu na liniji sjever-jug, koju sam već ocrtao, i tako postati općehrvatsko pismo, ali ujedno i dovoljno rano kako bi onemogućila glagoljicu da to postane ona. Drugim riječima, da je ćirilica stigla znatno prije, ili da uopće nije došla (odnosno da je posve zakasnila), i ujedno, razumije se, da su ostale okolnosti bile bitno povoljnije, Hrvati bi danas imali zapadnu ćirilicu u prvom slučaju, ili glagoljicu u drugome, onako kako imaju Armenci, Gruzinci ili Grci jednonacionalno pismo (i u drugačijem smislu Izraelci i Irci).

Treća faza nasljeđuje problematiku druge, ali vidjeli smo da se bila tada uspostavila ravnoteža koja se nije mogla poremetiti ni u čiju korist. U 14. stoljeću pojavljuje se latinica i time nastupa treća i posljednja faza prvoga razdoblja. Prije 14. st. nema hrvatskih tekstova pisanih latinicom, ali ima u inojezičnim (uglavnom latinskim) tekstovima hrvatskih vlastitih imena (osobnih, zemljopisnih) ili citiranih riječi. Tako je stvorena određena praksa za bilježenje hrvatskih specifično slavenskih glasova, koja je onda od 14. st. mogla biti upotrebljena i za pisanje dužih ili kraćih tekstova.

U jezičnom pogledu treća faza ne donosi bitno novih momenata: u pismenosti se nastavljaju procesi iz druge faze i ujedno se odražavaju pojave daljnje organskog jezičnog razvitka. Vjerojatno je da se na kajkavskom području s javljanjem latinice pismena djelatnost pojačala, za razvoj u 16. stoljeću morala je postojati neka priprema, jer sve što se tamo razdilo u drugom razdoblju nije moglo biti namijenjeno samo znalcima latinskog jezika, tj. oni nisu mogli biti jedinama u latinici pismenim ljudima. Zato je vjerojatno da je u toj pismenosti treće faze prvoga razdoblja bilo na kajkavskom terenu i domaćega dijalekatskog utjecaja. S druge strane, razvitak jezične nadgradnje kontinuiranoga srednjovjekovnog tipa imao je u trećoj fazi svoj vrhunac i najveći teritorijalni doseg, a bio je svakako praćen i određenim dijalekatskim

utjecajima integracionog djelovanja što se tiče opće fizionomije. U tom su smislu neki krajevi mogli služiti ne samo kao primaoci nego i kao posrednici, npr. utjecaj s glagoljaškog područja (ne samo jezični nego i književni, npr. forme stiha) mogao je stizati do Dubrovnika preko južnočakavskog područja, a oba ta terena mogla su ga prenositi dalje u Bosnu. To su momenti koji su zbunjivali filologe i prisiljavali ih da pretpostavljaju kako je nekad čakavsko narječje imalo veći teren nego što je to bilo u stvarnosti (tražio se čakavski supstrat u Dubrovniku, u Bosni i sl.).

Stvarno nov moment u trećoj fazi bila je dakle latinica. Do konca treće faze, tj. do potkraj 15. stoljeća, ona je uspjela osvojiti određene pozicije na ćirilskom području i ostvariti s ćirilicom koegzistenciju na njezinu terenu, steći prevlast tamo gdje su oba stara pisma bila slaba (kajkavski krajevi) i potisnuti glagoljicu u širem kvarnerskom krugu, tako da se njezina prevlast održala samo u užem kvarnerskom području. Time je glagoljica u trećoj fazi prvoga razdoblja postupno dobivala pokrajinsko značenje i na koncu izgubila šanse da se natječe na općehrvatskom planu. To je onda izazvalo i restrikciju u funkcionalnom (žanrovskom) smislu, a kako je glagoljaški teren bio glavnim uporištem hrvatskokrkvenoslavenskih tradicija, otpala je i mogućnost da ikad u budućnosti jezični amalgam na hrvatskoj osnovici postane hrvatskim standardnim jezikom. Samo hrvatskokrkvenoslavenske komponente jezične nadgradnje, dakle pojedinačni a ne sustavni jezični elementi, moći će da prijeđu u pokrajinske pismene jezike drugoga razdoblja, i one su, naravno, i prešle. Tako je crkvenoslavenski jezični problem riješen u Hrvata koncem 15. stoljeća — znatno kasnije nego u Čeha, ali i znatno ranije nego u pravoslavnih Slavena.

*

D r u g o r a z d o b l j e (16. stoljeće). — Prethodno je razdoblje riješilo dva krupna pitanja: isпали su iz natjecanja na općehrvatskom planu glagoljica i crkvenoslavenski jezični kompleks. Drugo razdoblje nasljeduje dakle izbor između čakavskoga ili štokavskog pismenog jezika na organskoj dijalekatskoj osnovici (s integriranim elementima nadgradnje preuzetima iz prethodnog razdoblja) i izbor između latinice i zapadne ćirilice. No ti se izbori sada nameću u posve promijenjenim okolnostima.

U prvom redu, u igru ulazi i treće narječje, kajkavsko, i to odmah gotovo ravnopravno s prva dva. Zatim, dok je u prvom razdoblju čakavština ili jedina na poprištu (apstrahiramo li crkvenoslavenske amalgamske elemente), ili je bar njezina prevlast nesumnjiva, u 16. stoljeću nalaze se čakavština i štokavština u ravnoteži. I dalje, nastala je nova dihotomija u hrvatskoj pismenosti, s time da nova granična linija ne ide više gotovo čistim pravcem jug-sjever, nego počinje sada od Zadra i teče sjeveroistočnim smjerom izbijajući gotovo u pravom kutu na Savu i Dravu. Tako su stvorena dva kompleksa, jedan manji i nehomogeniji, sjeverozapadni, ili kajkavsko-sjeveročakavski, i jedan veći i nešto homogeniji, jugoistočni, ili štokavsko-južnočakavski. Ta će se nova dihotomija održati sve do Preporoda (samo će zadarsko područje sudjelovati u oba kompleksa). Pri tom treba imati u vidu još jednu bitno novu okolnost. Prva dihotomija, od druge faze prvoga razdoblja do njegova konca, nije onemogućivala da na hrvatsku pismenost gledamo ipak kao na jedinstvenu

čjelinu, jer usprkos uskoći čitalačkog općinstva i usprkos praktičnoj razdijeljenosti po pismima, onaj koji piše mogao se bar u načelu obraćati svim pismenima. Dijalektalne su razlike bile manje i manje su dolazile do izražaja u pismu, a i cirkulacija pisanog materijala, koliko god bio njegov opseg malen, bila je veća u prvom razdoblju. Sada pak nastaje posve nov fenomen: hrvatske pokrajinske književnosti.

Pokrajinske književnosti (ili pismenosti) nastaju u drugom razdoblju i u sjeverozapadnom i u jugoistočnom kompleksu. Mi ta dva kompleksa moramo sve do Preporoda odvojeno obrađivati, jer pokrajinske književnosti u njihovu sastavu komuniciraju ipak prvenstveno među sobom, a manje izlazeći izvan okvira svojega kompleksa. Isto tako, procesi jezične konvergencije odvijaju se prvenstveno unutar obaju kompleksa, osobito u štokavskoj-južnočakavskome, a osjetno manje između dvaju kompleksa. U tom će se pogledu situacija u trećem i osobito u četvrtom razdoblju postupno popravljati i uspostaviti će se komuniciranje najprije uzduž obale (za taj je slučaj točnije reći: obnoviti), onda od Dalmacije i Dubrovnika prema Pokuplju i kajkavskom terenu, i konačno uzduž međurječja Save i Drave.

Fenomen hrvatskih pokrajinskih književnosti i pismenosti predstavlja svojevrsan problem u evropskoj jezično-književnoj povijesti. Danas više neće nitko ozbiljan dovoditi u sumnju opravdanost atributa »hrvatski« uz pojedine od tih književnosti i pismenosti, ali pitanje je kako tko opravdava upotrebu tog atributa. Nije dovoljno reći da su hrvatskima one južnoslavenske književnosti koje su nakon Preporoda nastavile svoj razvoj u modernoj hrvatskoj literaturi. Iz takve je postavke logičan zaključak da su npr. dubrovačka, kajkavska, glagoljaško-sjeveročakavska ili slavenska književnost, ili hrvatska književnost u Bosni, u pojedinim periodima od 16. st. do hrvatskoga narodnog preporoda pojavno ravnopravne veličine npr. s poljskom, češkom, srpskom, ruskom, slovenskom ili kojom drugom slavenskom književnosti ili pismenosti. Upravo takav tretman još je uvijek prilično čest u slavističkoj književno-jezičnoj historiografiji, bilo zbog slabe obaviještenosti, bilo zbog svjesne nedobronamjernosti. Takva se shvaćanja implicitno iznose u slavističkim i drugim krugovima i u slavenskim i u neslavenskim zemljama, a hrvatska filologija, jezična i literarna, nije u prošlosti stupala u polemiku, prepuštajući polje patriotskim diletantima. No u okviru evropske i slavenske literarno-jezične tipologije, nije teško dokazati kako se slavenske nacionalne književnosti i hrvatske pokrajinske književnosti ne mogu pojavno tretirati na istoj razini, nego da je pojam, koji može figurirati u društvu slavenskih nacionalnih književnosti, samo »hrvatska književnost«. I to kao sustavni mozaik, a ne mehanički zbroj pokrajinskih književnosti.

Prije svega, za razdoblje prije 16. stoljeća ne možemo govoriti o hrvatskim pokrajinskim književnostima i pismenostima. U jednih slavenskih naroda u to doba uopće nema vlastite pismenosti, u drugih ona postoji, i tada pojmov »hrvatska«, »češka«, »ruska«, »srpska«, »poljska« književnost označuju pojave istoga reda. Da nema hrvatske srednjovjekovne književnosti, pojedine hrvatske pokrajinske književnosti od 16. st. do Preporoda mogle bi se (kad ne bi bilo i drugih momenata što se tomu protive) shvaćati na istoj razini s istodobnim slavenskim nacionalnim književnostima, ali to ipak nije moguće zato što je

na područjima hrvatskih pokrajinskih književnosti postojala srednjovjekovna pismenost, no one nisu imale svaka svoju vlastitu.

Drugi je argument u povezanostima i komuniciranju između hrvatskih pokrajinskih književnosti, koje veze u tipološkom smislu nikako nemaju karakter odnosa među nezavisnim literaturama. Naime, iako te pokrajinske književnosti u stanovitoj mjeri zadovoljavaju definiciju zatvorenoga književnog organizma — imaju svaka svoju publiku i svaka svoj jezični izraz — ipak treba uzeti dva bitna momenta u obzir: podijeljene publike ne znače u hrvatskom slučaju i podijeljene »proizvođače« za te publike, jer odnosi među onima koji pišu za pojedine hrvatske pokrajinske publike malo nalikuju na odnose kakvi su među samostalnim literaturama, i drugo, u slavenskoj je prošlosti bilo i u nekim drugim književnostima većega ili manjeg regionalizma, pa ipak nitko ne pokušava miješati razine, pojave i pojmove. I na koncu, valja vidjeti kako se taj problem odražavao u shvaćanjima i u svijesti samih hrvatskih dopreporodnih pisaca, kakva je u tom pogledu njihova idejna fizionomija: iako su u slavenskom svijetu općenito granice među pojedinim literaturama često bile s raznih razloga prelaznije nego što je to evropski prosjek, što se itekako odražavalo i u hrvatskoj književnosti i pismenosti, ipak se nipošto ne bi moglo reći da su se pisci i čitatelji na području pojedinih hrvatskih pokrajinskih literatura jednako odnosili prema drugim hrvatskim pokrajinskim književnostima kao prema ostalim slavenskima. Tu ne znači mnogo ni pitanje u kolikoj se mjeri upotrebljavalo hrvatsko ime kao oznaka — nepreciznosti u tom pogledu nisu u slavenskom svijetu predstavljene samo u Hrvatâ: graditi teorije na temelju užega i šireg značenja atributa »češki«, ili na kasnom ustaljivanju ukrajinskoga i još kasnijeg makedonskog imena u konkurenciji s ostalima, ili na uporabi regionalnih naziva u Slovenaca — samo je dokaz ahistorijskog mišljenja.

U stvari, dovoljno je pažljivo čitati priručnike i sintetska djela iz povijesti hrvatske književnosti pa da se uvjerimo kako je zapravo nevjerojatno u kolikoj se mjeri očuvalo zajedništvo hrvatske hiterature i pismenosti u svim tim tzv. pokrajinskim književnostima šesnaestoga, sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, usprkos očajnim geografskim, društveno-političkim, državnopravnim, ratnim, ekonomskim, kulturnim, civilizacionim, prometnim i drugim prilikama i okolnostima. Jednostavno je neshvatljiva činjenica da je hrvatska filologija, lingvistička i literarna, dobrim dijelom zanemarivala upravo taj vid hrvatske književno-jezične povijesti (izuzev Kombolovu »Povijest«, ali ni u njoj nisu svedeni zaključci). No vratimo se drugomu razdoblju naše periodizacije, tj. šesnaestomu stoljeću.

Šesnaesto stoljeće, koje je stubokom promijenilo prilike što su vladale u prethodnih šest stoljeća, za nas je važno prvenstveno zato što je ono bilo podlogom na kojoj će se odvijati procesi u trećem razdoblju. U drugom se razdoblju naime rješavaju na jugoistočnom kompleksu najkrupnija pitanja: izbor narječja, čakavskoga ili štokavskoga, za temelj pisanomu jeziku, i izbor pisma. Dakle, ne koji konkretan štokavski ili koji konkretan čakavski dijalekt, nego štokavština ili čakavština uopće. I nije u pitanju (orto)grafijska problematika u okviru jednoga pisma, nego samo pismo: latinica ili zapadna ćirilica.

Nijedan od ta dva izbora nije izvršen u samom 16. stoljeću, u oba je pitanja tada vladala ravnoteža. Razumije se, pri prosuđivanju treba uzimati u obzir svu pisanu praksu, a ne kako smo navikli, samo tiskana djela (i to prvenstveno

samo ona beletristička), a od ostalih samo literarno ili filološki važnija. Istina jest da je 16. stoljeće po kriterijima literarnog stvaralaštva vrhunac hrvatske književnosti za sav tijek njezina opstojanja — nikada ni prije ni poslije ona u evropskim mjerilima nije bila ono što je predstavljala u doba »Judite«, »Dunda Maroja«, »Novele od Stanca«, »Planinâ«, »Robinje«, »Ribanja«, »Jeđupke« i pjesama kao »Jur ni jedna na svit vila« i Džorine lirike — ali je istina i to da je upravo tada bila najkritičnija točka cijele hrvatske jezične povijesti. I drugo, nije važna samo »proizvodnja«, nego i »potrošnja« — da npr. nisu bili u 16. st. stanoviti »potrošački« uvjeti u Bosni, ne bi na početku 17. stoljeća od trojice prvih bosanskih pisaca dvojica tiskala svoja djela ovakvom ili onakvom ćirilicom (Divković i Matijević), a samo jedan latinicom (Bandulavić). Dakle, pitanje pisma bilo je još otvoreno, iako je u samom primorju bila jasna tendencija u korist latinice. Ni pitanje dijalekatske osnove nije još moglo biti riješeno, južna je čakavština još jaka ne samo u beletristici (Split, Zadar, Hvar i dr.) nego i u drugoj pismenosti (lekcionari, pravni spisi i sl.). Štokavština je pak u »proizvodnji« predstavljena praktički uglavnom Dubrovnikom, a dubrovački je govor tada još nenovoštokaviziran i samim time još donekle dalek prosječnim mogućim štokavskim »potrošačima« (dijelovi Dalmacije, Bosne i Slavonije, zapadna Hercegovina).

Na području sjeverozapadnoga, kajkavsko-sjeveročaškavskog kompleksa 16. stoljeće samo prividno znači oživljavanje. Glagoljaštvu nije stvarno pomogla ni protestantska epizoda ni dolazak većeg broja praktičnih znalaca glagoljice iz širega kvarnerskoga područja na kajkavski teren (izbjeglice, prenošenje zrinjsko-frankopanskoga težišta). Napredak je samo relativan kad se uzmu u obzir opće kulturne prilike u Srednjem vijeku i u 16. stoljeću, a ulazak kajkavskog narječja u hrvatsku pismenost stvorio je novu opreku. No ta opreka nije bila tako oštra kako bi se moglo suditi kad bismo je gledali iz čisto dijalekatske perspektive — jezična i idejna fizionomija kajkavske književnosti na samom njezinu početku tako je prožeta mnogostrukim južnim utjecajima da je to zapravo njezina najbitnija crta. Prethistorija tih veza slabo nam je poznata, ali što se tiče samoga 16. stoljeća, činjenice su posve jasne i prilično poznate.

Treće razdoblje (17. stoljeće i prva polovica 18. stoljeća). — Na jugoistočnom je kompleksu treće razdoblje zateklo oba osnovna problema prethodnoga razdoblja, i oba su dobila konačna rješenja. U pismu je izbor pao na latinicu, i tu su, koliko se god to činilo paradoksalno, bosanskohercegovački franjevci odigrali vrlo bitnu ulogu. Naime, oni su imali mogućnosti da podrže postojeću tradiciju zapadne ćirilice u Dubrovniku i u većem dijelu Dalmacije, djelovanjem i »društvenom narudžbom«, i da je dalje razviju u Slavoniji, gdje se to pismo čitalo, kako sam već spomenuo, po kasnijem svjedočenju Reljkovićeve. Ali dobiva se gotovo dojam da su franjevci iskoristili postojeće čitalačke navike kako bi razvili pismenost uopće da se lakše prijeđe na latinicu. Naravno, to je malo pretjerana formulacija, i nije se radilo o svjesnoj djelatnosti u tom smislu, ali takva formulacija ilustrira što se zapravo dogodilo. U svakom slučaju, do sredine 18. stoljeća definitivno je riješen problem pisma na hrvatskom jugoistočnom kompleksu.

Do sredine 18. stoljeća riješen je i problem temeljnoga narječja — od tada se čakavština više ne javlja kao pisani hrvatski jezik sve do 20. stoljeća, kada se pojavljuje moderna hrvatska dijalektalna poezija, no to je već pojava potpuno druge kategorije i nema nikakve veze s problematikom što se ovdje obrađuje. No ako je treće razdoblje s odumiranjem južne čakavske književnosti i pismenosti riješilo osnovni jezični problem naslijeđen iz 16. stoljeća, sada su se pojavila dva nova jezična pitanja, od kojih je jedno našlo svoj odgovor, a drugo je predano u naslijeđe četvrtomu razdoblju. Nije odlučen izbor između ikavštine i ijekavštine, a riješilo se pitanje konkretnoga tipa štokavske osnovice.

U 17. stoljeću i u prvoj polovici 18. st. pismenost se razvija na sljedećim štokavskim terenima: Dubrovnik, (štokavska) Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Slavonija s južnom Ugarskom. Dubrovnik je tada u dijalekatskom pogledu već novoštokaviziran i nalazi se na sličnom stupnju organskoga razvitka kao drugi novoštokavski krajevi, samo s nešto više vlastite boje i s više arhaizama nego što je to u novoštokavskom prosjeku. Hercegovina je novoštokavska, štokavska Dalmacija također, radilo se o starinačkim šćakavskim govorima između Cetine i Neretve, ili o migracionim šćakavskima zapadno od Cetine. Bosna je razdijeljena: ikavski krajevi na zapadu novoštokavski su ili bar u procesu novoštokavizacije, ijekavski krajevi na istoku i u gornjem toku Bosne pripadaju istočno-bosanskomu (ijekavsko-šćakavskom) dijalektu, koji nije novoštokavski (nije to zapravo ni danas) i samo se nalazi pod novoštokavskim utjecajima. U Slavoniji i južnoj Ugarskoj imamo razne novoštokavske govore, i dva nenovoštokavska dijalekta — slavonski u oba kraja, naseljeni istočnobosanski samo u južnoj Ugarskoj. U toj situaciji imamo dakle novoštokavske govore, međusobno prilično slične, u svim krajevima, a samo ponegdje nenovoštokavske govore, i to takve što pripadaju raznim dijalektima, pa prema tomu nisu međusobno bliski kao novoštokavski, a i sami se nalaze pod novoštokavskim utjecajima.

Takva slika onda uvjetuje i ponašanje pisaca. Kao što su koncem 15. st. i u 16. st. Dubrovčani bili počeli pisati svojim tada još nenovoštokaviziranim dijalektom, a u 17. st. slijede svoj govor koji je stupio na put novoštokavskoga razvitka, tako i u Bosni u 17. st. Divković i Matijević (jezik toga drugoga prilično je heterogen) počinju sa svojim nenovoštokavskim istočnobosanskim dijalektom, ali njihovi su nastavljači pisali svi novoštokavski, izuzev Laštrića, koji je radio na razmeđu trećega i četvrtog razdoblja. Uostalom, i u samim se Divkovićevim djelima jezik u kasnijim izdanjima modernizira (i ikavizira donekle, što ću još spomenuti). Ista će se situacija ponoviti i u Slavoniji, i opet jedno stoljeće poslije, već na pragu četvrtoga razdoblja: u 18. st. imamo isprva kolebanja između novoštokavskoga tipa i domaćega slavenskog nenovoštokavskog dijalekta, ali oko polovice stoljeća razvoj se priklanja novoštokavštini i praktički samo ona ulazi u četvrto razdoblje.

Govoreći u ovom kontekstu o novoštokavštini, potrebna su neka objašnjenja. U prvom redu, i u njoj su samoj tada još neki procesi bili u tijeku. npr. u pluralskoj deklinaciji, a osim toga, odlučivanje za ovaj ili onaj opći tip značilo je u jezičnoj praksi više nego što to pokazuju tekstovi — oni naime ne registriraju naglasaka, koji su se u govornoj praksi sigurno teže primali nego glasovi, oblici i rječnik, za što je bio dovoljan i tzv. knjiški utjecaj (donekle sličnim putem mogao se doduše širiti i akcent, ali preko stiha).

Ovdje bih želio posebno istaknuti ulogu bosanskohercegovačkih franjevaca, koji su djelovali kao povezujući medij od Dalmacije do Slavonije. U svim procesima bila je u tijeku trećega razdoblja njihova uloga na jugoistočnom kompleksu prilično odlučna, oni su te procese usmjeravali više-manje s tendencijom da na terenu njihove redodržave bude što homogeniji pisani jezik. Školovanje, dopisivanje, kretanje pojedinaca, pastoralna djelatnost — sve je to i zahtijevalo takav razvoj i ujedno mu pogodovalo. Tu će biti i razlog zašto je u trećem razdoblju, za razliku od četvrtoga, ikavština u pismenosti privremeno napredovala na štetu ijekavštine, pa se i novija izdanja Divkovićevih djela postepeno ikaviziraju. Osim toga, franjevačka je pismenost odigrala odlučnu ulogu u širenju na sjever i generaliziranju u pismenosti starijih tekovina jezične nadgradnje nastalih na jadranskom pojasu, čime je na jugoistočnom kompleksu olakšan u četvrtom razdoblju proces standardizacije hrvatskoga novoštokavskog pismenog jezika.

Na sjeverozapadnom kompleksu nastavljaju se u trećem razdoblju bez većih potresa procesi iz drugoga. Na glagoljaško-sjeveroćakavskom terenu koegzistiraju sada tri pismenosti: latinička čakavska, glagoljska čakavska i glagoljska hrvatskokrkvenoslavenska. U prvim dvjema, prilično skromnima, nema izvan nadgradnje mnogo crkvenoslavenskih elemenata (u latiničkoj svakako manje), a treću zapravo karakterizira već opisani amalgam. U svakom se slučaju glagoljska pismenost u ovom razdoblju jezično dezintegrira po žanrovima i funkcionalnim stilovima (u ruskom značenju toga termina), čemu je osobito mnogo pridonijelo unošenje ruskocrkvenoslavenskih elemenata u dotadnji sjeveroćakavsko-hrvatskokrkvenoslavenski amalgam i čišćenje čakavskih elemenata iz uže crkvenih i vjerskih tekstova. Drugim riječima, narušen je »prirodni razvitak«, ali zato u ovo doba ima i svjesnih intervencija za unošenje pojedinih elemenata crkvenoslavenske jezične nadgradnje u neke pokrajinske književne jezike, u čem kvarnerski krug opet donekle djeluje kao žarište za cio jadranski pojas, no bilo je više pokušaja nego rezultata. S druge strane, ti dodiri unose štokavske elemente u sjeveroćakavsku pismenost, osobito latiničku, pa time također pomalo slabi dihotomija na sjeverozapadni i jugoistočni kompleks.

Kajkavski teren također nastavlja putovima zarisanima u drugome razdoblju. Nova su dva momenta. Prvo, kajkavski se pismeni jezik polifunkcionalizira u stanovitoj mjeri i u njemu procesi standardizacije počinju zapravo već sada u trećem razdoblju, dakle prije nego što će se takav razvoj pokrenuti na jugoistočnom kompleksu, gdje opći novoštokavski jezik nastaje tek na prijelazu iz trećega u četvrto razdoblje, čime se onda stvara podloga za standardizacijske procese. I drugo, u trećem se razdoblju razvija na sjeverozapadnom kompleksu, uz kajkavsku i glagoljaško-sjeveroćakavsku, još jedna treća, posredna i teritorijalno nedefinirana kajkavsko-ćakavska književnost zrinjsko-frankopansko-vitezovićevskog tipa, koja svakako djeluje integraciono na sjeverozapadu. Oba su ta nova momenta važna, osobito začetak standardizacijskih procesa u kajkavskom pismenom jeziku. Pri tom treba imati u vidu da na kajkavskom terenu raste štokavski utjecaj (čega je bilo čak i u drugom razdoblju) i da ima i pokušaja svjesnoga unošenja štokavskih elemenata, no još je važnije da u procesima kristalizacije prevladaju u pismenom jeziku oni kajkavski glasovni, gramatički i leksički elementi koji su bliži štokavsko-ćakavskom

prosjeku — pa makar u samim kajkavskim organskim dijalektima inače bili i slabije zastupani!

Treće se razdoblje može na terenu obaju kompleksa podijeliti u dvije faze, s time da prva obuhvaća 17. stoljeće, druga prvu polovicu 18. stoljeća. U prvoj su fazi i sjeveroćakavska i južnoćakavska književnost i pismenost još prilično žive, u drugoj obje postepeno zamiru, i to južnoćakavska brže. Na jugoistočnom području karakterizira drugu fazu ojačanje dalmatinske ikavsko-štokavske pismenosti i nastanak slavonske, tako da se u trećem razdoblju i osobito u njegovoj drugoj fazi umnožio broj pokrajinskih hrvatskih literatura u usporedbi s drugim razdobljem.

Četvrto razdoblje (druga polovica 18. st. i dio 19. st. do Preporoda). — Četvrto razdoblje nastupa na jugoistočnom kompleksu s osnovnim jezičnim pitanjem već riješenim — na području koje je u dijalekatskom smislu štokavsko (novoštokavsko ili nenovoštokavsko) ili južnoćakavsko nema više druge pismenosti osim novoštokavske. Sredina 18. st. bila je u tom pogledu prijelom. Nema više ni problema pisma, ostaju samo (orto)grafijska pitanja u okviru latinice. I u jeziku i u pismu preostala su dakle još samo pitanja od manjega načelnog značenja, ali time ne i laka.

Već u trećem razdoblju, osobito u drugoj fazi, opaža se stanovita težnja da se grafije pojedinih pokrajinskih književnosti ne bi suviše udaljile: u dubrovačkoj i dalmatinskoj grafiji slabi utjecaj talijanskoga grafijskog modela, u Slavoniji se smanjuje ovisnost o mađarskom grafijskom modelu. Važno je da je u oba slučaja kriterij za odstupanje od uzora upravo međusobno približavanje. Bosanska književnost djeluje kao posrednik, a unekoliko i kao regulator i ujedinjuje u sebi svojstva i slavonske i jadranskih grafija. S druge strane, javljaju se i utjecaji po longitudinalnim linijama, na sjeveru između slavonske i kajkavske književnosti, na jugu između sjeveroćakavske i dalmatinskih, što u oba slučaja prelazi granice dvaju hrvatskih kompleksa. I na koncu, već se u trećem razdoblju pojavljuju pojedini projekti za grafijske reforme, iznose se koncepcije s integracionim ciljevima, ali za sve te zamisli nema još pravih uvjeta.

Svi nabrojani procesi nastavljaju se i intenzificiraju u četvrtom razdoblju, s time da se pokazuju sve konkretniji uspjesi. No sada će biti i posve novih momenata: pokreću se organizirane akcije za jezičnu i grafijsku normativnu suradnju na liniji Dubrovnik—Slavonija, ili Dubrovnik—Dalmacija, stvaraju se komisije, izrađuju terminologije, donose se i provode zaključci, izdaju se priručnici, pravopisi i gramatike što ulaze u škole, donose se propisi i sl. — posljednjih desetak godina u radovima Zlatka Vincea, Stjepana Babića, Vladimira Anića, Radoslava Katičića i dr. i u nekim mojim sintetskim studijama izvršena je potpuna revizija sociolingvističke slike četvrtog razdoblja, osobito njegove druge faze (početak 19. stoljeća, nakon jednog prelaznoga doba u devedesetim godinama 18. st.). Ta je revizija isto tako temeljita kao Jonkova revizija još nedavno vladajućih pogleda na preporodno doba i drugu polovicu 19. stoljeća (tj. peto razdoblje u ovdje primijenjenoj periodizaciji). Pokazalo se da četvrto razdoblje, dakle dopreporodno doba, nije u sociolingvis-

tičkom pogledu bilo karakterizirano nekakvim mrtvilom. Pogledajmo sada kva je bila stvarna situacija.

Na sjeverozapadnom kompleksu imamo kajkavski pismeni jezik u procesu standardizacije. Grafija mu je bila prilično sređena, gramatičke norme također, a u oba ta pogleda osjećalo se stanovito osvrtnje na jugoistočni kompleks, povremeno i eksplicitno izražavano. U kvarnerskom krugu vladala je naprotiv stagnacija — latiničke čakavske pismenosti gotovo da više i nema, a glagoljska se povukla iz javnoga života.

Na jugoistočnom kompleksu imamo samo jedan pismeni jezik, novoštokavski, također u procesu standardizacije, ali bez jedinstvene grafije. No sada u četvrtom razdoblju, osobito u njegovoj drugoj fazi, grafijske su suprotnosti neusporedivo manje nego što su bile u trećem razdoblju, i to u dva smisla: manje su pokrajinske razlike i manja su kolebanja unutar jednoga područja. Imamo zapravo dvije prilično sređene latiničke grafije, dalmatinsku i slavonsku, i to sada već veoma slične, do u detaljima. Dubrovnik doduše odstupa, ali je posve jasno u početku 19. st. da će se dalmatinska grafija proširiti i na dubrovačko područje, što je zadarskom konferencijom god. 1820. bilo i fiksirano. Nesređenija je pak situacija u Bosni, ali ona u četvrtom razdoblju ima manju ulogu nego što ju je igrala u trećem — uostalom, sada Slavonija i dalmatinsko-dubrovački teren mogu komunicirati i bez njezina posredništva, a bilo je ujedno jasno da bi Bosna ionako primila sve što bi se zaključilo u njezinu sjevernom i južnom susjedstvu. Prema tomu, u grafijskom su pogledu postojali na početku 19. st. svi uvjeti za normalizaciju hrvatskoga novoštokavskog jezika, bez obzira što bi rješenje koje bi se u toj konstelaciji pojavilo da je imalo vremena, bilo u čisto lingvističkom smislu grafijski slabije od kasnijega Gajeva. No to samo po sebi ne bi bilo tragedija — takva bi grafija nesumnjivo bila i s lingvističkog stanovišta bolja npr. od poljske (na kojoj se ipak pismeno fiksira jedna velika slavenska i evropska kultura). Grafijska je dakle problematika bila na dobru putu, pravopisna bi se također sredila, ali postojali su jezični problemi. Uz osnovno pitanje kajkavsko-novoštokavske koegzistencije, koja je i u četvrtom razdoblju odražavala dihotomiju nastalu u 16. stoljeću, stajali su otvoreni problemi u samom novoštokavskom pismenom i »standardizirajućem se« jeziku. Radilo se o ikavsko-ijekavskom dvojstvu, što je bio uočljiviji ali manje važan problem, i o konkretiziranju novoštokavske fizionomije standarda.

Odnos ikavštine i iekavštine u četvrtom je razdoblju drugačiji nego u trećem. Rekli smo već da je u trećem razdoblju ikavština donekle napredovala na štetu iekavštine, no to ne znači da su dijalekatski iekavci prelazili pri pisanju na ikavicu, nego da su se aktivizirali štokavski ikavski krajevi, koji u drugome razdoblju još šute. Postoji doduše u trećem razdoblju i tendencija da se generalizira uporaba ikavice, osobito na području franjevačke redodržave, što je i razumljivo zbog iekavsko-ikavskoga omjera na njezinu terenu, kao i zbog promjene razmjernoga udjela u migracijama (odljev u 16. st. pogodio je prvenstveno ikavske krajeve, u 17. st. iekavske). Neki je utjecaj mogla imati i činjenica da su oni čakavci s kojima je postojao dodir, bili također ikavci. Dubrovački utjecaj i prestiž donekle je neutralizirao sve te momente, ali očito je da on u tijeku trećega razdoblja pokazuje silaznu liniju.

U četvrtom se razdoblju odnosi mijenjaju. U boljim uvjetima za Dalmaciju i Slavoniju nakon njihovih konsolidacija po oslobođenju od Turaka, ugled dubrovačke tradicije opet dobiva na težini — u težim vremenima nije se bilo na to mislilo. Bosna je pak sada u težem položaju, a potreba bosanskohercegovačkih franjevaca da utječu na jezični razvoj kod katoličkog pučanstva na cijelom štokavsko-južnočakavskom području, sada ima sve manje uvjeta da se nametne: smanjuje se teren njihovih ingerencija, postaju sami postupno ovisni o svojim nekadanjima krilima u Dalmaciji i Slavoniji, a u duhu racionalizma, prosvjetiteljstva, jozefinizma, Napoleonove epizode u hrvatskim krajevima i sl., nastupa stanovita sekularizacija duhovnoga života i u Slavoniji i u Dalmaciji. Dio slavonskih pisaca i dalmatinski pisci na čelu s Kačićem unekoliko nastavljaju, dopunjavaju i usavršavaju svaki na svoj nov način razvojne linije iz trećega razdoblja, ali Reljković i neki drugi slični pisci već su idejno posve nova pojava. Osim toga, četvrto razdoblje, kako smo vidjeli, počinje već razbijati hrvatsku jezičnu dihotomiju na kajkavsko-sjeveročakavski i štokavsko-južnočakavski dio — Slavonija sve više komunicira s kajkavskim terenom, Dalmacija, osobito nakon priključenja Dubrovnika i nakon Napoleonova pada, sve više sa širim kvarnerskim krugom, koji je onda dalje povezuje prema sjeverozapadu. A na svim tim kajkavsko-sjeveročakavskim terenima brojna prevlast ikavaca na dijalekatskom štokavsko-južnočakavskom području nije više tako snažan argument u usporedbi s dubrovačkim prestižem, koji sada raste s buđenjem živoga književno-filološkog zanimanja. To je sve razumljivo, jer sjeverozapadni kompleks nije ni ikavski ni ijekavski: čakavci na tom terenu uglavnom ili nisu čisti ikavci (tj. imaju specifičnu distribuciju ikavskih i ekavskih refleksa), ili su naprosto ekavci, a kajkavci za laika mogu nalikovati ekavcima. Ikavaca ima samo u Lici, no to je premalen broj da bi bez kulturnoga i ekonomskog prestiža mogao bitnije utjecati na razvojne jezične procese. Uostalom, Ličani se u četvrtom razdoblju izdvajaju iz sjeverozapadnoga kompleksa i priključuju slavonskim (Vid Došen) ili dalmatinskim zbivanjima (Šime Starčević).

Prema tomu, u četvrtom se razdoblju tezulja opet počinje naginjati u korist ijekavštine, i pojedini slavonski pisci, iako sami ikavci, počinju pisati i ijekavski. Ima jedan prilično siguran pokazatelj koji u pojedinim razdobljima signalizira kakve su razvojne tendencije. Tako su u prošlosti pojedini čakavci pisali štokavski, ali ne i obratno. Knjige tiskane zapadnom ćirilicom pretiskavale su se latinicom, ali opet ne i obratno (ili to bar nije tipično). Pojedinci s područja istočnobosanskoga ili slavonskog dijalekta pisali su novoštokavski, ali nitko nije postupio obratno. Tako i sada, u četvrtom razdoblju, imamo ikavaca koji pišu ijekavski, ali ni u Slavoniji ni u Dalmaciji nema obratnih slučajeva (kao što ih je, rijetko i bez značenja, moglo biti u prethodnom razdoblju). No četvrto razdoblje ipak nije izvršilo izbora između ikavštine i ijekavštine — ta će zadaća preostati prvoj fazi petoga razdoblja, srednjim desetljećima 19. stoljeća, kada ikavica polako izlazi iz upotrebe.

U četvrtom razdoblju, od Kačića i Reljkovića do hrvatskoga narodnog preporoda, možemo već govoriti o jednom standardnom novoštokavskom jeziku u nastajanju, i to za sve Hrvate izuzev kajkavce (i samo unekoliko izuzev i uži kvarneski krug). Gramatička, leksička, glasovna i frazeološka ujednačenost daleko su uznapredovale, razvija se u praksi uporabna norma, iako još nema

kodifikacije, što opet ne znači da nije bilo ni pokušajâ. Uz izostanak kodifikacione norme i ostajanje kajkavaca izvan neposredne sfere toga jezika, slabe su točke zapravo tri: (orto)grafijska neujednačenost (uostalom prilično blaga, kako smo vidjeli), neodlučnost prema nekim razvojnim procesima koji su se dovršavali u pojedinim hrvatskim novoštokavskim govorima, dakle u dijalekatskoj osnovici toga jezika (npr. pitanje novoštokavske deklinacije), i kao treće, kolebanje između dviju boja, ili točnije, dviju nijansa hrvatske novoštokavštine — nazovimo jednu šćakavskom i drugu štakavskom, iako se, naravno, ne radi samo o skupinama št i šć. koje na osi sinkronije nemaju velike važnosti same za sebe (zbog svoje niske učestalosti).

Među tim trima kritičkim točkama nisam nabrojio ijekavsko-ikavskoga dvojstva — dvojstvo u jednoj sustavnoj, pravilnoj i lako uočljivoj glasovnoj pojedinosti ne ometa bitno jezičnu standardizaciju, takvih pojava ima u mnogim nacionalnim standardnim jezicima (odnos s i z u talijanskome, *sz-* i *zh-* u češkome, pravila za *sandhi* u poljskome i sl.). To dvojstvo ne bi dakle bilo bitnom preprekom ni da je preživjelo u petom razdoblju, kao što ijekavsko-ekavsko dvojstvo nije danas kakvom osobito teškom preprekom srpskoj kulturi i civilizaciji. No oštālâ su tri pitanja bila zaista važna.

Prvih dvaju četvrto razdoblje nije riješilo i ostavilo ih je u naslijeđe petomu, ali treće je pitanje zapravo riješeno u samom četvrtom razdoblju, i kad se poslije kajkavci odlučuju pridružiti postojećemu štokavskom pisanom jeziku u tridesetim godinama 19. stoljeća, ono se više ne postavlja. Unekoliko slična problematika doći će opet na dnevni red tek na prijelazu iz petoga u šesto razdoblje. No to su već bile druge konkretnosti, i kao što ćemo vidjeti, rješavale su se na drugi način i u drugim prilikama (i svakako — manje sretno!).

Izbor se u četvrtom razdoblju u većini pojedinosti izvršio na štetu »šćakavske boje«. Bio je cio niz razloga koji su odlučili u »štakavsku« korist. Prije svega, kad je već razvoj pisanoga jezika išao još od prethodnih razdoblja u novoštokavskome smjeru, onda je bila važna činjenica da su praktički svi hrvatski štakavski govori novoštokavskoga tipa, uključujući i kasniji Dubrovnik, s njegovom važnosti i prestižem, dok je među šćakavskim govorima bilo i nenovoštokavskih. Argument vezanja s kajkavskim i čakavskim terenima nije imao snage, proces u štakavsku korist počeo je još u trećem razdoblju, kada je dihotomija na sjeverozapadni, kajkavsko-sjeveročakavski, i jugoistočni, štokavsko-južnočakavski kompleks bila vrlo jaka, prema tomu, valjalo bi se obzirati samo na južne čakavce, koji su bili periferijom jugoistočnoga kompleksa i koji sa svojim dijalektom više nisu bili nazočni u pismenosti. Osim toga, već u trećem razdoblju, a pogotovo u četvrtome, imamo mnogo primjera da se kajkavci i sjeverni čakavci osvrću na štokavsku pismenost, ali nije bilo interesa usmjerenoga u obratnome pravcu. I na koncu, uza sve to, štakavski su govori bili međusobno sličniji i prema tomu pogodniji za podlogu jezičnoga standarda, a među šćakavskima je ipak bilo više razlika. Zato već u trećem razdoblju počinje miješanje štakavskih i šćakavskih crta u pisaca sa šćakavskoga terena, a nastavilo se i u četvrtom razdoblju, kako se to najbolje vidi iz poznatih Maretićevih monografija o jeziku slavonskih i dalmatinskih pisaca 18. stoljeća. Nasuprot tomu, nema ozbiljnijih primjera da pisci sa štakavskih terena unose u svoj jezik šćakavske osobine. U četvrtom

se razdoblju taj proces i završio, dijalekatska osnovica standardnoga jezika dobila je boju prosjeka u hrvatskim štakavskim novoštokavskim govorima, ikavskim i ijekavskim.

Već je bilo govora o tom da se četvrto razdoblje može podijeliti u dvije faze, jednu do devedesetih godina 18. stoljeća, drugu od početka 19. st. do Preporoda, s time da devedesete godine funkcioniraju kao prijelaz. Na fizionomiji tih dviju faza ne bih se zadržavao — ona je dobrim dijelom odraz državopolitičkih promjena na razmeđu 18. i 19. stoljeća.

Peto razdoblje (od Preporoda do potkraj 19. stoljeća). — Ovo pretposljednje razdoblje započinje s hrvatskim narodnim preporodom. Preporod premješta težište hrvatskoga jezičnog razvoja u Zagreb dvama odlučnim integracionim zahvatima: napušta se kajkavski pisani jezik, koji je inače također bio daleko uznapredovao na putu da se pretvori u izgrađen standardni jezik, i tako se postiže integracija u novoštokavskome tipu, i drugo, ujedno se odlučno unificira grafija, i to na novim osnovama, bez kakva jačega oslonca u tradiciji. U oba se slučaja radilo više o činu nego o procesu, i nije bilo većega protivljenja, bar ne s nadregionalnoga stanovišta. To je bilo osobito važno, jer je pokazivalo da nema druge ozbiljne općehrvatske koncepcije. Grafija se ubrzo ustalila, iako je bilo kolebanja, najduže s jatom, ali su se sada pojavili pravopisni problemi, koji su doduše drugorazredni u usporedbi s grafijskim pitanjima, ali pojavljuju se u prvom planu čim se gdje riješi osnovna grafijska problematika. Zato će pravopisna pitanja biti na dnevnom redu u cijelom petom razdoblju.

U prvoj polovici petoga razdoblja konsolidirala se dakle grafija, a pravopisnim pitanjima počinje rasti važnost. U jezičnom pogledu problemi što su najbolje uočljivi u oblicima množinskih padeža, u prvoj fazi još nisu zaoštreni, oko njih će tek u drugoj polovici ratovati tzv. škole, ali zato je prva polovica petoga razdoblja postepeno i ne bez otpora uklonila ijekavsko-ikavsko dvojstvo, definitivno tek u šezdesetim godinama, ako ne uzmemo u obzir periferijske retardacione pojave, koje su i taj rok daleko prekoračile. Prema tomu, krivo je inače uobičajeno mišljenje da je ijekavština prevladala već u preporodno doba.

Druga faza petoga razdoblja riješila je do početka 20. st. i dva posljednja pitanja: izbor između morfonološkoga i fonološkoga pravopisa (odnosno, kako se to popularno ali posve netočno naziva: etimološkoga i fonetskoga) u korist fonološkoga načela, i izbor između starije deklinacije i prave novoštokavske, u korist novoštokavske. Oko tih pitanja vodile su borbu »škole«, i shvaćanja koja nisu pobijedila pozivala su se na ostale slavenske jezike pa su i hrvatski i srpski i drugi slavisti uzimali riječ u toj polemici. U cijelom je pak petom razdoblju bio jak utjecaj Karadžićeva ugleda, tako da se u Hrvatskoj stvorila i jedna škola koja je zastupala poglede Vuka Karadžića (Daničić, Budmani, Broz, Iveković, Maretić) i koja je svoju djelatnost protegla i u 20. stoljeće (Maretić, Boranić). Ta je škola zastupala shvaćanja koja su u jezičnom i pravopisnom razvoju prevladala na razmeđu stoljećâ, ali život nije prihvatio njezinih doktrinarnih zahtjeva u pojedinostima koje nisu zastupane u hrvatskim novo-

štokavskim govorima (brojevi s *-oro*, naglasci kao *mène*, *za mène*, *želimo*, *čitáte* i sl.). Drugim riječima, ta je škola pobijedila u onome što je i inače bilo na razvojnoj liniji — i možda je u samo jednoj pojedinosti uspjela preko toga (zamjena prefiksa *nje-* s *ne-* u zamjeničkim riječima). No s druge strane, ta je škola u mnogome naškodila hrvatskoj jezičnoj kulturi, uzrokovala nepotrebne potrebe i unijela u hrvatsku filologiju duh najnegativniji u cijeloj hrvatskoj jezičnoj povijesti (ipak, treba u tom pogledu izuzeti među radnicima na razmeđu stoljećâ Broza, koji je u okviru te škole zapravo spašavao prirodne razvojne tendencije koliko je god mogao i umio).

* * *

Prelazno doba između petoga i šestog razdoblja trajalo je zapravo sve do prvoga svjetskog rata. Od tada se hrvatski jezični standard konačno ustalio — povremeni pokušaji da se razvoj umjetno skrene u ovom ili onom smjeru nisu više mogli uspjeti. No u problematiku šestoga razdoblja nećemo ovdje ulaziti.

Ono što je bitno, mogli smo u ovom povijesnom presjeku prilično jasno uočiti: hrvatska jezična povijest nije u sociolingvističkom smislu bila anarhična ni sastavljena od slučajnih zbivanja i kretanja. Usprkos krajnje teškim objektivnim okolnostima, u njoj se vidi jedan zakonit rast. Smjenjuju se razdoblja, rješavaju problemi s upornom usmjerenosti uvijek u istom osnovnom pravcu, ali zbog izvanredno teških izvanjezičnih okolnosti neprestano se iznova javljaju novi problemi koji zahtijevaju modifikacije, iako se čuva osnovna zakonitost i usprkos svemu, ostvaruje napredak i sužava repertoar prepreka na putu. Na tome fonu treba gledati i na Preporod i na Gajevu ulogu — niti je Preporod nastao na brisanom prostoru, kao gotovo mističan cvijet bez korijena, niti Ljudevitu Gaju pristaje uloga tipa »*deus ex machina*«. U svakom slučaju, ne vjerujem da je mjesto koje Preporod i Gaj nalaze u ovdje koncipiranoj hrvatskoj jezičnoj povijesti manje časno, manje zaslužno, manje ugledno. Naprotiv, u usporedbi s tradicionalnim mitologizacijama ima jednu izvanrednu prednost: da je stvarno, da je istinito.

Razumije se, u ovome izlaganju nedostaje mnogo imena, podataka, elemenata znanstvenoga aparata. No u tom bi slučaju bila potrebna knjiga, ne načelna rasprava (istina je pak da u problemskom inventaru hrvatske filologije nema knjige koju bi bilo prioritetnije napisati).

Zusammenfassung

ÜBER DIE ROLLE LJUDEVIT GAJS IN DER ENDPHASE DER KROATISCHEN SPRACHUNIFIKATION

Als Mittelpunkt der Wiedergeburt des kroatischen Volkes, des sg. Illyrismus (der in der Wiedergeburt als organisierte Kraft auftritt), ist Dr. Ljudevit Gaj sicherlich als eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der kroatischen Geschichte anzusehen. Beim Werten einzelner Arten seines Wirkens soll man von der Wertung der Ziele und der Errungenschaften der Wieder-

geburt ausgehen. In den traditionellen, vor allen Dingen philologischen kroatischen Ansichten wurden sprachlich-literarische Momente in den Vorgängen der Wiedergeburt überschätzt, was freilich zur Nichtbeachtung ihrer sozialen, politischen und allgemeinkulturellen Bedeutung führte. An sich war die Wiedergeburt vor allen Dingen das Einfügen des kajkawischen Nordwestens in den Kreis einer schon bestehenden neuštokawischen Schriftsprache, die im Vorgang der Standardisation einbegriffen war. Diese Schriftsprache war seit der Mitte des 18. Jhs im Gebrauch bei allen nichtkajkawischen Kroaten, dessen ungeachtet, daß zahlreiche Unterschiede diese Kroaten auf der gesprochenen Dialektebene schieden. Die Wiedergeburt verlieh dieser nun allgemeinkroatischen Standardsprache eine neue Graphie und Rechtschreibung und erweiterte ihre sozialen Funktionen. Um das, was sich eigentlich ereignete zu verstehen, müssen die kroatischen Sprachfaktoren abermals vom genetisch-linguistischen Standpunkt angesehen werden, um dann die Bedeutung Gajs und der Wiedergeburt in der Gesamtheit der kroatischen Sprachgeschichte anzusehen, und zwar der Sprachgeschichte als einer Reihe von Perioden, von denen bei jeder die Probleme, die ererbt und die bloß an die Tagesordnung gestellt wurden, festzulegen sind, sowie auch das, was gelöst werden konnte und was der nächsten Periode vererbt wurde.

Indem zugleich die Ideenphysiognomie jeder Periode und auch die operativen Formeln einer Analyse unterworfen werden, wird in der Wiedergeburt nur eine unter den vielen Perioden angesehen, obgleich in manchem auch die wichtigste.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

3

ZAGREB

1973

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi III

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Lektori

**Jasna Penzar
Stjepan Damjanović**

Korektor

Ljerka Mlinar

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đure Salaja 3.